

บทที่ ๓

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับความตายในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้จะได้กล่าวถึงหลักธรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับความตาย เพื่อให้เกิดความเข้าใจ
ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

- ๔.๑ หลักธรรมเกี่ยวกับความตาย
- ๔.๒ ความตายในทางพระพุทธศาสนา
- ๔.๓ การเตรียมตัวก่อนตาย
- ๔.๔ การทำใจเมื่อความตายใกล้เข้ามา
- ๔.๕ การเปลี่ยนอารมณ์ให้ดี
- ๔.๖ ลักษณะการตายที่ดี
- ๔.๗ การช่วยเหลือบุคคลผู้ใกล้จะตาย

๓.๑ หลักธรรมเกี่ยวกับความตาย

มรดกสืบทอดมีมรดกนั้นจะแยกกล่าวเป็น ๒ หัวข้อใหญ่ คือ (๑) อารมณกัมมมรดกที่
เป็นมรดกสืบทอด (๒) คำภาวนาเกี่ยวกับการเจริญมรดกสืบทอด ดังนี้

๓.๑.๑ อารมณ์กัมมัญฐานที่เป็นมรณัสสติ

อารมณ์กับมัญฐาน แยกศัพท์ออกเป็น ๒ คำ คือ อารมณ์ กับ มัญฐาน

คำว่า อารมณฺ์ หมายถึงสิ่งห้วงเหี่ยวจิต สิ่งที่ยึดตึงจิตไว้ สิ่งที่จิตไปเกาะเกี่ยวอยู่แล้ว ยึดจิตไว้^๑ หรือ หมายถึงเครื่องยึดห้วงของจิต สิ่งที่จิตยึดห้วง สิ่งที่ถูกรับหรือถูกรับรู้ ได้แก่อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณฺ์

คำว่า กัมมัญฐาน หมายถึงที่ตั้งแห่งกรรมคืองานของใจ,ที่ตั้งแห่งการงาน อารมณ์เป็น
ที่ตั้งแห่งการงานของใจ อบายทางใจ วิธีฝึกอบรมจิต^๒

^๑ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช, ป.ธ. ๙,), **คำวัด ๓**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เอื้องเสียง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๐๐.

^๒ พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๔๑๑.

กัมมัญฐานมี ๒ ประเภท

๑) สมถกัมมัญฐาน กัมมัญฐานเป็นอุบายทำให้สงบ หรือกัมมัญฐานเพื่อทำให้สงบ หรืออุบายวิธีสงบใจ

๒) วิปัสสนากัมมัญฐาน กัมมัญฐานเป็นอุบายทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งเห็นจริง หรือ กัมมัญฐานเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งสภาวะธรรมต่าง ๆ ตามความเป็นจริง คือเห็นปัจจุบัน รูปนาม ไตรลักษณ์ มรรค ผล นิพพาน หรืออุบายเรื่องปัญญา อารมณีกัมมัญฐาน คือสิ่งที่ยึดหน่วง หรือผูกใจไว้มิให้พุ่งชนให้สงบนิ่งให้หยุดอยู่กับที่^๓ และอารมณีกัมมัญฐานนี้เป็นอุบายวิธีควบคุมใจให้สงบ และให้เกิดปัญญา

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้อธิบายสมถะ-วิปัสสนากัมมัญฐานว่า^๔ คำว่า กัมมัญฐาน แปลว่าเป็นที่ตั้งแห่งการเจริญสมถะและวิปัสสนา หรือ (อารมณ) อันเป็นที่ตั้งแห่งการเจริญสมถะ วิปัสสนา ชื่อว่ากัมมัญฐานหรือ (ความพยายามที่เกิดขึ้นก่อน ๆ) อันเป็นที่ตั้งแห่งความพยายามที่เกิดขึ้นหลังๆ ชื่อว่ากัมมัญฐาน

อารมณีกัมมัญฐาน มี ๒ อย่าง คือ

- ๑) อารมณีกัมมัญฐาน
- ๒) อารัมมณิกภาวนากัมมัญฐาน

อารมณีกัมมัญฐาน ได้แก่อารมณของสมถะมีปฐมวิกสิณเป็นต้นและอารมณของวิปัสสนา มีรูปนามเกิดอยู่ในภูมิทั้ง ๓ หรือจะกล่าวสั้น ๆ ว่า อารมณของสมถะ วิปัสสนา มีกสิณเป็นต้น ก็ได้ อารัมมณิกภาวนากัมมัญฐาน ได้แก่การพยายามเจริญสมถะ วิปัสสนา ที่เกิดขึ้นก่อน ๆ หมายความว่า ความพยายามที่เกิดขึ้นครั้งหลัง ๆ นี้ มีความพยายามที่เกิดขึ้นแล้วในขณะก่อนๆ เป็นระยะสืบต่อกันมานั่นเอง เป็นที่ตั้ง ฉะนั้น ความพยายามที่เกิดขึ้นก่อน ๆ นั้น จึงชื่อว่าอารัมมณิกภาวนากัมมัญฐาน

ซึ่งมรณัสสตินี้จัดอยู่ในอนุสสติ ๑๐ ได้แก่

๑. พุทธานุสสติ (การระลึกถึงพระพุทธเจ้า) คือน้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระพุทธเจ้า

^๓ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช,ป.๖.๙, ราชบัณฑิต), คำวัด ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ เลียงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๕.

^๔ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, สมถกรรมฐานที่ปณี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธ, ๒๕๓๙), หน้า ๒๓-๒๔.

๒. ธัมมานุสสติ (การระลึกถึงพระธรรม) คือน้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระธรรม

๓. สังฆานุสสติ (การระลึกถึงพระสงฆ์) คือน้อมจิตระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระสงฆ์

๔. สีถานุสสติ (การระลึกถึงศีล) คือน้อมจิตระลึกถึงศีลของตนที่ได้ประพฤติปฏิบัติบริสุทธิต่างพร้อย

๕. จาคานุสสติ (การระลึกถึงบริจาต) คือน้อมจิตระลึกถึงทานที่ตนได้บริจาตแล้ว และพิจารณาเห็นคุณธรรมคือความเผื่อแผ่เสียสละที่มีในตน

๖. เทวตานุสสติ (การระลึกถึงเทวดา) คือน้อมจิตระลึกถึงเทวดาทั้งหลายที่ตนเคยรู้และพิจารณาเห็นคุณธรรมอันทำบุคคลให้เป็นเทวดานั้นๆ ตามที่มีอยู่ในตน

๗. มรณัสสติ (การระลึกถึงความตาย) คือระลึกถึงความตายอันจะต้องมีมาถึงตนเป็นธรรมดา พิจารณาเพื่อจะให้เกิดความไม่ประมาท

๘. กายคตาสติ (สติอันไปในกาย) คือกำหนดพิจารณากายนี้ให้เห็นว่าประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ อันไม่สะอาด ไม่งาม น่ารังเกียจ เป็นทางรู้เท่าทันสภาวะของกายนี้มิให้หลงใหลมัวเมา

๙. อานาปานสติ คือสติกำหนดลมหายใจเข้า-ลมหายใจออก

๑๐. อุปमानุสสติ (การระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบใจ) คือระลึกถึงและพิจารณาคุณของพระนิพพานอันเป็นที่ระงับกิเลสและความทุกข์^๕

นอกจากนี้ หากผู้ใดได้เจริญมรณัสสติ ผู้นั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ห่างจากฌาน ทำตามคำสอนของพระศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท กินข้าวอย่างไม่สุญเปล่า ในการทำศีล สมาธิและปัญญา ให้สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักการปฏิบัติไว้ ๒ ประการ คือ

๑. สมถภาวนา คือการเจริญสมถะ หมายถึง การฝึกจิตให้เกิดความสงบ โดยใช้อารมณ์เป็นเครื่องยึด

๒. วิปัสสนาภาวนา คือการเจริญวิปัสสนา หมายถึง หลักสำหรับฝึกจิตให้เกิดความเห็นแจ้ง คือให้จิตรู้เห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาของสังขาร เพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่น แล้วบรรลุนิพพานได้^๖

หลักการปฏิบัติทั้ง ๒ ประการนี้ ถึงแม้จะมีวิธีการปฏิบัติแตกต่างกัน แต่มีความเกื้อกูลส่งเสริมซึ่งกันและกัน คือสมถะเป็นปัจจัยเกื้อกูลให้เกิดวิปัสสนา และวิปัสสนาก็เป็นปัจจัยเกื้อกูลให้

^๕ พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๒๙๓-๒๙๔.

^๖ อภ.ทก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

เกิดสมณะได้เช่นเดียวกัน หลักการทั้ง ๒ นี้มีความเกื้อกูลต่อกัน ดังพุทธพจน์ว่า

“นตฺถิ ฌานํ อปณฺณสฺส นตฺถิ ปณฺณา อฌายโต สมาธิ ภิกฺขเว ภาเวถ สมาหิโต ภิกฺขเว ยถาภูตํ ปชานาติ”^๗ ฌานไม่มีแก่ผู้ไม่มีปัญญา ปัญญาไม่มีแก่ผู้ไม่มีฌาน ภิกษุทั้งหลาย ขอเธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมเข้าใจชัดตามความเป็นจริง”^๘

๑. เจริญสมณะนำวิปัสสนา วิธีปฏิบัติโดยการเจริญสมณะจนกระทั่งจิตสงบแล้วอาศัยความสงบนั้นเป็นพื้นฐานในการยกจิตขึ้นสู่การเจริญวิปัสสนา คือ คนบางคนเจริญสมณะ ให้เป็นอุچارสมาธิหรืออัปนาสมาธิก่อน อันนี้เป็นสมณะ ต่อมาเขาพิจารณาสมณะนั้นและธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกับสมณะนั้น โดยลักษณะทั้งหลายมีไม่เที่ยงเป็นต้น อันนี้เป็นวิปัสสนา อย่างนี้เรียกว่าเจริญสมณะนำวิปัสสนา^๙

๒. เจริญวิปัสสนานำสมณะ วิธีปฏิบัติโดยการเจริญวิปัสสนาใช้ปัญญาพิจารณาคูณารูปจนเกิดความเห็นแจ้ง จนกระทั่งจิตเกิดความสงบ คือคนบางคนพิจารณาขันธอันเป็นที่ตั้ง แห่งการยึดถือ ๕ อย่าง โดยลักษณะทั้งหลายมีไม่เที่ยงเป็นต้น โดยมีได้ทำสมณะให้เกิดขึ้น อันนี้เป็นวิปัสสนา ต่อมาเขาได้ปล่อยวางไม่ยึดถือธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้น แล้วความแน่วแน่แห่งจิตก็เกิดขึ้น อันนี้เป็นสมณะ อย่างนี้เรียกว่า เจริญวิปัสสนานำสมณะ^{๑๐}

๓. เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กัน วิธีปฏิบัติโดยการเจริญสมณะได้ขั้นหนึ่งแล้ว จึงออกจากสมณะมาพิจารณาธรรมที่เกิดในสมณะนั้นครั้งหนึ่ง ปฏิบัติอย่างนี้เรื่อยไป คือคนบางคนได้ปฐมฌานแล้วก็ออกจากปฐมฌานนั้นมาพิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้วก็เข้าสู่ทุติยฌานต่อไป แล้วออกจากทุติยฌานนั้นมาพิจารณาสังขารอีก ทำตามลำดับอย่างนี้เรื่อยไปจนกระทั่งถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ออกจากฌานนี้แล้วก็พิจารณาอีก อย่างนี้เรียกว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป^{๑๑}

๓.๑.๒ คำภาวนาการเจริญมรณสติกัมมัฏฐาน

เมื่อทราบถึงอารมณ์กัมมัฏฐานแล้ว หากมีคำถามว่า อารมณ์กัมมัฏฐาน ที่เป็นมรณสติ คืออะไร ก็มีคำตอบว่า อารมณ์กัมมัฏฐานที่เป็นมรณสติ ก็คือกัมมัฏฐานที่มีการระลึกถึงความตาย

^๗ ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๗๒/๘๒.

^๘ ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๒/๑๔๙.

^๙ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒.

^{๑๐} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒.

^{๑๑} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒.

เป็นอารมณ์ โดยความก็คือการระลึกความตาย หรือการระลึกถึงความตายอันจะมาถึงตน หรือการระลึกถึงความตายที่ตนจะต้องประสบแล้วเกิดความสังเวชใจอยู่เนือง ๆ โดยมีการกำหนดภาวนา ดังที่ปรากฏในสูตรดังต่อไปนี้

๑. ในฐานสูตร^{๑๒} พระผู้มีพระภาคทรงสอนให้พิจารณาเนือง ๆ ว่า มรณธมโมมฺหิ มรณฺ อนตฺตโต แปลว่าเรามีความตายเป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ และตรัสถึงผลแห่งการพิจารณาความตายไว้ว่า

“น โข อหฺยเณเวโก มรณธมโม มรณฺ อนตฺตโต อถ โข ยาวตา สตฺตานํ อาคตฺติ คตฺติ จุตฺติ อุป-
ปตฺติ สพฺเพ สตฺตา มรณธมฺมา มรณฺ อนตฺตา.” แปลว่าไม่ใช่เราคนเดียวเท่านั้น ที่มีความ
ตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้ แท้จริง สัตว์ทั้งปวงที่มีการมา การไป การจุติ
การอุบัติ ก็ล้วนมีความตายเป็นธรรมดาไม่ล่วงพ้นความตายไปได้

๒. ในมหาปริณิพพานสูตร^{๑๓} มีพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

ยถาปี กุมฺภการสฺส	กตํ มตฺติกภาชนํ
ขุทฺทกญฺจ มหฺนตญฺจ	ยญฺจ ปกฺกํ ยญฺจ อามกํ
สพฺพํ เภทปริยนตํ	เอวํ มจฺจานชฺวีตํ

แปลว่าภาชนะดินที่นายช่างหม้อกระทำแล้ว ทั้งเล็กทั้งใหญ่ ทั้งสูงทั้งดัด ทุกชนิด มี
ความแตกสลายเป็นที่สุดฉับใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็ฉับนั้น

๓. ในอรรถกถาธรรมบท^{๑๔} มีคำที่พระมหากาลเถระกล่าวไว้เมื่อได้พิจารณาถึงความ
ตายของธิดาเศรษฐีคนหนึ่งไว้ว่า

อนิจฺจา วต สงฺขารา	อุปปาทวยธมฺมิโน
อุปปชฺชิตฺวา นิจฺจมนฺติ	เตสํ วูปสโม สุโข

แปลว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้น
แล้วย่อมดับไป การเข้าไปประจักษ์แห่งสังขารเหล่านั้นเป็นบรมสุข อนึ่ง คาถานี้ แม้ท้าวสักกะจอม
เทพก็กล่าวไว้ในมหาปริณิพพานสูตรเช่นกัน

๔. ในธรรมบท^{๑๕} แห่งขุททกนิกาย พระผู้มีพระภาคตรัสสอนภิกษุชื่อติสสะผู้มีร่างกายเน่า
เปื่อยไว้ว่า

^{๑๒} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๗/๑๐๑,๑๐๓.

^{๑๓} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๕/๑๓๑-๒.

^{๑๔} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๗-๘/๕๔, ที.ม. (ไทย) ๑๑/๒๒๑/๑๓๗.

^{๑๕} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๑/๓๘.

อจิร วตย กาโย ปฐวี อธิเสสสติ

อุทโท อเปตวิญญาโณ นิรตถว กลิงคร.

แปลว่าอีกไม่นานนัก ร่างกายนี้ก็จะจกปราศจากวิญญาณถูกทอดทิ้งทับถมแผ่นดินเหมือน
ท่อนไม้ที่ไร้ประโยชน์ ฉะนั้น

๕. ในสัลลสูตร^{๑๖} แห่งสุตตนิบาต มีพระดำรัสที่พระพุทธเจ้าตรัสกับอุบาสกคนหนึ่ง
ผู้เศร้าโศกเพราะลูกชายตายไว้ว่า

น หิ โส อุปกกโม อตถิ เยน ชาตานิ มียเย

ชรมปิ ปตวา มรณัง เอวธมา หิ ปาณิน.

แปลว่าวิธีที่สัตว์ผู้เกิดมาแล้วจะไม่ตายย่อมไม่มี แม้จะอยู่ไปจนถึงชรา ก็จะต้องถึงแก่
ความตาย เพราะสัตว์ทั้งหลายมีความตายอย่างนี้เป็นธรรมดา

ผลานมิว ปกานัง นิจจํ ปตนาโต ภยํ

เอว ชาตานิ มจจานัง นิจจํ มรณาโต ภยํ.

แปลว่าสัตว์ที่เกิดมาแล้ว มีภัยจากความตายเป็นนิตย์ เหมือนผลไม้สุกแล้ว มีภัยจากการ
หล่นไปเป็นนิตย์ฉะนั้น

๖. ในสุปปพุทธสักกวัตถุ^{๑๗} แห่งธรรมบทมีพระดำรัสที่ตรัสสอนแก่ภิกษุทั้งหลายไว้ว่า

น อนตลิกุเข น สมุททมชฌเณ น ปพพตานัง วิวรํ ปวีสํ

น วิชชติ โส ชคตูปปเทโส ยตฺรภูจิจิตํ นปสสเหยย มจจุ.

แปลว่าบุคคลถึงจะเหาะขึ้นไปในอากาศ ถึงจะดำลงไปกลางทะเล ถึงจะเข้าไปหลบตัวใน
ซอกเขาก็ไม่พ้นจากความตาย เพราะไม่มีแผ่นดินสักส่วนหนึ่งที่บุคคลยืนอยู่แล้วจะไม่ถูกความตาย
ครอบงำได้

๗. ในอุตตราเถรีวัตถุ^{๑๘} แห่งธรรมบท มีพระดำรัสที่ตรัสสอนแก่พระอุตตราเถรีผู้มีอายุ
๑๒๐ ปีไว้ว่า

ปริชิตณมิมิ รุป โรคนิพํ ปภังคณํ

ภิกขติ ปุตีสนเทโห มรณนตํ หิ ชีวิตํ.

แปลว่าร่างกายนี้แก่ห่อหมแล้ว เป็นรังของโรค มีแต่จะทรุดโทรมลงไป ร่างกายที่เฒ่า
เปื่อยนี้ก็จะแตกดับไป เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด

^{๑๖} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๕๘๒-๕๘๒/๖๔๑.

^{๑๗} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๒๘/๓๙.

^{๑๘} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๔๘/๔๓.

๑๓. ในสมณกรรมฐานทีปนี^{๑๙} กล่าวถึงการระลึกถึงความตายไว้ว่า

สพเพ สตตะตา มรณา ฐวํ สพเพ สตตะตา มรณา นิจจํ

สพเพ สตตะตา มริสสนติ มรณติ จ มริสุ จ ตเถวาทํ มริสสามิ เอตถ เม นตฺถิ สํสโย.

แปลว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น ต้องตายอย่างแน่นอน ความตายเป็นของเที่ยง สัตว์ทั้งหลาย
ทั้งสิ้นจักตาย กำลังตาย และเคยตายมาแล้ว ถึงเราก็จักตายเช่นกัน อย่าได้สงสัยในความตายนี้เลย

ยถา อาโรคฺยํ โยพพณํ พยาธิ ขราปโรสิตํ

ตเถว ชีวิตํ สพพํ มรณปฺปโรยิตํ.

แปลว่าชีวิตทั้งหมด มีความตายเป็นที่สุด เหมือนกับความไม่มีโรค และความเป็นหนุ่ม
สาว ทั้งสองนี้ มีความเป็นโรค และมีความชราเป็นที่สุด

อโห วตาทํ ชีเวยํ เอกาโลปสฺส โภชนํ

อสุสาสนปสฺसानํ กเรยํ สตฺถุ สาสนํ.

แปลว่าเรามีชีวิตอยู่ชั่วเคี้ยวข้าวค้ำหนึ่งดีจริงหนอโดยที่เราจะได้ปฏิบัติตามคำสอนของ
พระพุทธศาสนา เรามีชีวิตอยู่ชั่วเวลาหายใจเข้า หายใจออก ดีจริงหนอ โดยที่เราจะได้ปฏิบัติตาม
คำสอนของพระพุทธศาสนา

คำภานาที่กล่าวมานี้ เรียกว่าการเจริญมรณัสสติกัมมัฏฐาน และในการเจริญมรณัสสติ
นี้ แม้ผู้เจริญจะได้รับผลคืออุปจารสมาธิเท่านั้น จะไม่ได้อัปปนาสมาธิก็ตาม แต่หากไม่มีความ
ประมาทในเจริญมรณัสสติ พระพุทธเจ้าตรัสว่าจะทำให้ได้รับผลที่เรียกว่ามรณสัญญา (ความรู้สึก
ถึงความตาย หรือกำหนดหมายความตายที่จะมาถึงเป็นธรรมดา) และมรณสัญญานี้มีลำดับแห่ง
ความสำเร็จ ๘ ประการ^{๒๐} ดังนี้

๑. เกิดความรู้สึกถึงความตายว่า ชีวิตของเรานี้จะเป็นอยู่ต่อไปได้อีกแคว้นหนึ่งกับคืน
หนึ่ง คือ ๒๔ ชั่วโมงเท่านั้น

๒. เกิดความรู้สึกถึงความตายว่าชีวิตของเรานี้จะเป็นอยู่ต่อไปได้อีกแคว้นหนึ่ง คือ ๑๒
ชั่วโมงเท่านั้น

๓. เกิดความรู้สึกถึงความตายว่า ชีวิตของเรานี้จะเป็นอยู่ต่อไปได้อีกครึ่งวัน คือ ๖
ชั่วโมงเท่านั้น

^{๑๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, สมณกรรมฐานทีปนี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์,
๒๕๓๙), หน้า ๑๓๙-๑๔๐.

^{๒๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, สมณกรรมฐานทีปนี, หน้า ๑๔๑.

๔. เกิดความรู้สึกถึงความตายว่าชีวิตของเรานี้จะเป็นอยู่ต่อไปได้อีกช่วงเวลาเพียงกินข้าว
อิ่มหนึ่งเท่านั้น

๕. เกิดความรู้สึกถึงความตายว่า ชีวิตของเรานี้จะเป็นอยู่ต่อไปได้อีกชั่วครู่เวลากินข้าว
อิ่มหนึ่งเท่านั้น

๖. เกิดความรู้สึกถึงความตายว่า ชีวิตของเรานี้จะเป็นอยู่ต่อไปได้อีกชั่วเวลากินข้าวได้
เพียง ๔ คำหรือ ๕ คำเท่านั้น

๗. เกิดความรู้สึกถึงความตายว่า ชีวิตของเรานี้จะเป็นอยู่ต่อไปได้อีกชั่วเวลาเคี้ยวข้าวคำ
หนึ่งเท่านั้น

๘. เกิดความรู้สึกถึงความตายว่า ชีวิตของเรานี้จะเป็นอยู่ต่อไปได้อีกชั่วระยะเวลาเพียง
หายใจเข้า หายใจออกเท่านั้น

นัยที่กล่าวมานี้ คือเหตุปัจจัยที่ทำให้การเจริญนั้นได้ถึงขั้นแห่งการสำเร็จ ในบรรดา
ความรู้สึกถึงความตายทั้ง ๘ ประการนี้ ในข้อ ๑-๖ วิญญูชนผู้เจริญได้ชื่อว่าเป็นผู้ประมาทอยู่
เพราะสติของผู้นั้นยังไม่ถึงขั้นยอด นัยนี้กล่าวในสมัยพุทธกาลหากเป็นสมัยปัจจุบัน วิญญูชนผู้เจริญ
ได้ข้อ ๑-๖ ก็จัดว่าเยี่ยมยอดแล้ว เพราะผ่านมาถึงพุทธกาลแล้ว สำหรับข้อ ๗ และข้อ ๘ วิญญูชนผู้
เจริญได้ชื่อว่าเป็นผู้ไม่ประมาทในชีวิต เพราะสติของผู้นั้นถึงขั้นยอด พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญ
วิญญูชนผู้เจริญมรณัสสติเช่นนี้ว่าเป็นผู้อยู่อย่างไม่ประมาท^{๒๑} ในการเจริญมรณัสสติก็มีมาตรฐานนี้
หากได้รู้ถึงวิธีการปฏิบัติในการเจริญมรณัสสติ ก็จะเป็นเหตุให้การปฏิบัติพัฒนาได้เร็วยิ่งขึ้น ซึ่งจะ
ได้กล่าวในลำดับต่อไป

สำหรับมรณสัญญา^{๒๒} พระผู้มีพระภาคให้ความสำคัญมาก ในปฐมสัญญาสูตร^{๒๓} แห่งสัต
ตกนิบาต อังคุตตรนิกาย ตรัสถึงสัญญา ๗ ที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก
หยั่งลงสู่อมตะ(พระนิพพาน) มีอมตะเป็นที่สุดซึ่งใน ๗ ข้อนั้น มีมรณสัญญา เป็นข้อที่ ๒ และตรัส
ถึงสัญญา ๑๐ ในปฐมสัญญาสูตรและทุติยสัญญาสูตร^{๒๔} แห่งทสกนิบาต อังคุตตรนิกายก็ตรัสไว้
โดยนัยเดียวกันนี้

ส่วนในทุติยสัญญาสูตร^{๒๕} แห่งสัตตกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบาย
ถึงมรณสัญญาไว้ว่า บุคคลมีใจที่อบรมแล้วด้วยมรณสัญญาอยู่โดยมาก จิตย่อมหดกลับ ไม่ออกไป

^{๒๑} อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๙/๔๔๔-๔๔๗, อง.อญจก. (ไทย) ๒๓/๗๓/๒๘๓-๓๘๕.

^{๒๒} อง.สตุตก. (ไทย) ๒๓/๔๘/๗๕.

^{๒๓} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๖-๕๗/๑๒๓-๑๒๔.

^{๒๔} อง.สตุตก. (ไทย) ๒๓/๔๙/๗๗.

รับความตั้งใจในชีวิต อุปมาเหมือนชนไก่ หรือเส้นเอ็นที่เขาใส่เข้าไปในไฟ ย่อมหดกลับ ไม่คลือออก ฉะนั้น อุเบกขาหรือความเป็นของปฏิญญาย่อมตั้งอยู่ เธอพึงทราบว่ มรณสัญญาเราเจริญดีแล้ว ทำให้คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลายเกิดขึ้นแก่เรา กำลังแห่งการเจริญของเราเต็มที่แล้ว ดังนั้น เธอพึงมีสัมปชัญญะในมรณสัญญานั้น

ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายได้อธิบายการเจริญมรณสัญญาไว้ว่า คำว่า เจริญมรณสัญญา หมายถึงเจริญสัญญาที่บริกรรมภาวนาถึงความตาย (มรณะ) แม้ทั้ง ๓ อย่าง คือ (๑) สมมติมรณะ (๒) ขณิกมรณะ (๓) สมุจเฉทมรณะให้เป็นอารมณ์ และต้องทำมรณสัญญาที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ตามรักษามรณสัญญาที่เกิดขึ้นไว้คอยรักษามิให้เสื่อมไป^{๒๕}

แม้พระสารีบุตรเถระ ก็กล่าวถึงสัญญา ๑๐ ไว้ในทศสูตร^{๒๖} ว่าเป็นธรรมที่ควรให้เกิดขึ้น ซึ่งในข้อที่ ๒ อีกเหมือนกัน กล่าวถึงมรณสัญญาไว้ด้วย ดังนั้น อาจสรุปได้ว่า มรณสัญญานี้ เป็นผลมาจากการเจริญมรณัสสติ (ซึ่งเป็นสมถกัมมัฏฐาน) แล้วยกจิตขึ้นสู่ไตรลักษณ์ มีมรณสัญญา ซึ่งเป็นวิปัสสนากัมมัฏฐาน ก็ทำให้บรรลุมรรค ผล นิพพานได้

จากเรื่องเหล่านี้ พอจะทราบได้ว่า แม้จะตายอย่างกะทันหันโดยวิธีใดก็ตาม ก่อนจะตาย จิตของเขาเป็นอย่างไร ตายด้วยจิตอะไรกำลังคิดอะไรอยู่ คิดในทางกุศลหรืออกุศล ถ้าคิดในทางกุศลจิตก็ เบิกบานมีความปีติโสมนัส จิตไม่เศร้าหมอง อารมณ์ครั้งสุดท้ายก่อนตายอยู่ตรงหน้า เป็นมรณาสันนวิถิ ก็ไปสู่สุคติ แต่ถ้าคิดในทางอกุศล คิดชั่ว คิดในบาป จิตไม่เบิกบานจะเศร้าหมอง ตายแล้วก็ไปสู่ทุคติอย่างที่เคยได้ข่าว รถของคณะผู้ไปทำบุญทอดกฐินบ้าง ทอดผ้าป่าบ้าง รถทัศนาวจรนำเที่ยวบ้าง ได้รับอุบัติเหตุมีคนตายกันหลายคน คนที่ตายเหล่านั้น เขาไปทำบุญสร้างกุศล ถ้าจิตของเขา ก่อนตายคิดแต่เรื่องบุญกุศลอยู่ จิตก็เบิกบานไม่เศร้าหมอง ตายแล้ว เขาก็ไปสู่สุคติ แต่ถ้าจิตของเขา กำลังคิดในเรื่องบาปอกุศล หรือกำลังดื่มสุรากัน จิตก็เศร้าหมองตายแล้ว เขาก็ไปสู่ทุคติแน่นอน^{๒๗}

สรุป ได้ว่า คนที่ทำความร่วมมือกัน เมื่อเวลาจะตายก็มาตายร่วมกันไม่แยกจากกัน แม้จะอยู่ต่างถิ่นต่างแคว้นก็ยังให้ตายรวมกันได้ เรื่องราวที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ก็คือกรรมอารมณ์ กรรมนิมิต อารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๓ นี้แหละชื่อว่าอารมณ์สุดท้ายของผู้ใกล้ตาย

^{๒๕} อก.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๔๕๓/๔๗๐.

^{๒๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๕.

^{๒๗} พ.ต.อ. ประยูร ดิษฐานพวงศ์, ความตายของมนุษย์ตายแล้วไปไหน, (กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์ชัยการพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๕๖-๕๙.

๓.๒ ความตายในทางพระพุทธศาสนา

ความตายที่ปรากฏ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๒ ประเภท^{๒๘} คือ

๑. กาลมรณะ ได้แก่ความตายตามกาล หรือความตายที่ถึงเวลาแล้วมี ๓ ประเภท คือ

๑) ความตายเพราะหมดบุญ หมายความว่าเหตุปัจจัยที่จะให้อายุดำรงอยู่ต่อไปได้ยังมีอยู่ แต่บุญที่เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตหมดลง ในคัมภีร์กล่าวไว้ว่า (เทวดา) มัวเสวยสมบัติเพลิดเพลินไป ไม่ได้บำเพ็ญบุญเพิ่ม ทำให้บุญที่มีอยู่หมดลง แล้วต้องไปเกิดที่ใหม่ต่อไป

๒) ความตายเพราะหมดอายุ หมายความว่าตายเพราะหมดอายุขัย เช่น โลกมนุษย์ในปัจจุบันนี้มีการกำหนดอายุขัย ๗๕ ปี คนทั้งหลายที่มีชีวิตอยู่ถึงกำหนดอายุขัยหรือมีชีวิตอยู่เกินกำหนดอายุขัยไปบ้างแล้วตายไป

๓) ความตายเพราะหมดทั้งบุญและอายุ หมายความว่ามองด้านบุญก็หมดลงมองด้านอายุก็หมดลงเช่นกันคือหมดทั้งบุญที่จะให้ชีวิตดำรงอยู่ต่อไปได้หมดทั้งอายุคือดำรงชีวิตอยู่มาได้จนครบอายุกับที่เดียว

๒. อกาลมรณะ ได้แก่ความตายโดยกาลอันไม่สมควร หรือความตายที่ยังไม่ถึงเวลาที่เรียกว่าอุปัทวมรณะ คือความตายเพราะอำนาจกรรมเข้าไปตัดรอน หมายความว่า บุคคลนั้นยังมีเหตุปัจจัยที่จะให้ชีวิตดำรงอยู่ต่อไปได้จนหมดอายุ แต่เป็นเพราะกรรมชั่วที่บุคคลนั้นได้กระทำในปัจจุบันจึงส่งผลให้บุคคลนั้นตายทันที หรือเพราะผลแห่งกรรมชั่วในภพก่อนตามทัน จึงทำให้บุคคลนั้นต้องตายอย่างฉับพลันทันที ดังคนที่ทำร้ายพระอริยเจ้า กรรมชั่วก็จะส่งผลให้เขาได้รับโทษในทันที อกาลมรณะนี้เป็นความตายเพราะอุปจเฉตกรรม ย่อมทำให้บุคคลตายในเวลาที่ไม่สมควร เช่น ตายเพราะหิวข้าว กระหายน้ำ ถูกงูกัด ถูกวางยา ถูกไฟเผา จมน้ำ ถูกอาวุธ หรือตายเพราะโรคต่างๆ เช่น โรคลม ดีพิการ โรคเกี่ยวกับเสมหะ โรคสันนิบาต ตายเพราะฤดู เพราะดีและเสมหะพิการพร้อมกัน ตายเพราะอากาศ เป็นต้น บุคคลที่ตายเพราะเหตุต่างๆ ดังกล่าวนั้น หากพิจารณาให้ดีก็จะเห็นว่า การที่บุคคลได้รับความตายดังกล่าวนี้เป็นเพราะกรรมในอดีตของเขานั้นเอง จะเว้นจากกรรมในอดีตไม่ได้ คือจะต้องมีกรรมในอดีตอุดหนุน และมีเหตุปัจจุบันเป็นผู้จัดการ ดังคำว่า “ผู้ใดในโลกนี้เคยทำให้คนอื่นตายลงด้วยการอดข้าว ผู้นั้นแม้อยู่ในวัยเด็กก็ตาม วัยหนุ่มสาวก็ตาม วัยแก่ก็ตาม ย่อมถูกเบียดเบียนด้วยการให้อดข้าวและตายลงเพราะความหิวข้าวของตนเอง และผู้ที่เคยทำให้คนอื่นตายลงด้วยการอดน้ำ ให้งูกัด วางยาพิษ เอาไฟเผา ถ่วงน้ำ ฆ่าโดยใช้อาวุธ เป็นต้น ผู้นั้นย่อมตายด้วยการอดน้ำ ถูกงูกัด ถูกวางยา ถูกไฟเผา จมน้ำ ถูกอาวุธ เช่นเดียวกัน”^{๒๙}

^{๒๘} วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑๖๗/๒๕๑.

^{๒๙} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎฐิกา ปริจเฉทที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิสุทธิ, ๒๕๓๙), หน้า ๒๗๖-๒๗๘.

วิสุทธิธรรมคณาภิธาน^{๓๐} ก็ได้อธิบายขยายความไว้ว่า ความตายใดมีแก่เหล่าสัตว์ ผู้มี สันดานอันกรรมที่สามารถจะให้เคลื่อนจากฐานในทันทีที่เข้ามาต้อนเหมือนอย่างพระเจ้ากลาพู จอมโหด เหมือนอย่างนั้นทักขผู้มากด้วยความริษยา และเหมือนอย่างนั้นทามาณพผู้มากด้วย ความเห็นวิปริตเป็นต้น หรือมีแก่เหล่าสัตว์ผู้มีสันดานอันขาดไปด้วยความพยายามในการฆ่าตัวตาย ด้วยศัสตราเป็นต้น หรือด้วยอำนาจแห่งอกุศลกรรมที่ตนเคยทำไว้ในปางก่อน นี้ชื่อว่า อกาลมรณะ

ความตาย ๒ ประเภท

ความตายที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ๒ ประเภท คือ

๑. สังขตลักษณะมรณะ ได้แก่ความตายแห่งสังขตลักษณะ ดังคำว่า ความแก่และความตาย สงเคราะห์ได้โดยชั้น ๒ หมายถึงขณิกมรณะที่กำหนดเอาความสิ้นไปแห่งสังขารทั้งหลาย

๒. เอกภาพริยาปันนชีวิตินทรีย์ปปันนวิจเฉทมรณะ ได้แก่ความตายคือความขาด แห่งการติดต่อกันของชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่ในภพหนึ่ง ดังคำว่า สัตว์ที่เกิดมาแล้วมีภัยจากความตาย เป็นนิจ หมายถึงความตายที่ปรากฏเห็นได้ซึ่งกำหนดเอาความขาดแห่งชีวิตินทรีย์^{๓๑}

ความตาย ๓ ประเภท

ในอรรถกถาคัมภีร์อังคุตตรนิกายได้บรรยายความตายไว้ ๓ ประเภท คือ

๑. สมมติมรณะ ได้แก่ความตายของสัตว์ที่สมมติเรียกกัน เป็นความตายของสัตว์ผู้เกิดใน ๓๑ ภูมิ เป็นเพียงความสิ้นสุดแห่งชีวิตที่เกิดขึ้นในภพหนึ่ง ๆ เท่านั้น ไม่ว่าจะเกิดเป็นมนุษย์สุด ประเสริฐ เกิดเป็นเทวดาผู้วิเศษ เกิดเป็นพรหมผู้มีอายุยืนยาว หรือเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานบางชนิดที่มี อายุแสนสิ้น เมื่อตายแล้วก็ต้องเกิดใหม่อยู่ต่อไป สมมติมรณะนี้เป็นความตายที่น่ากลัวสำหรับสัตว์บาง จำพวก ยกเว้นสัตว์อาชาไนย ๔ จำพวก คือ พระชินาสพ ช้าง ม้า และราชสีห์ กล่าวเฉพาะในหมู่ มนุษย์ ความตายประเภทนี้เป็นภัยอันน่าสะพรึงกลัวอย่างยิ่ง มนุษย์ทุกคนล้วนไม่ยากให้เกิดกับตน และปิยชนทั้งหลายของตน เพราะเป็นการนำความเศร้าโศกมาสู่ญาติสนิทมิตรสหายผู้เป็นปิยชนซึ่งยัง ดำรงชีวิตอยู่อย่างหนักหนาสาหัสประหนึ่งว่าจะทำลายชีวิตสังขารให้แตกสลายลงตามไปเลยทีเดียว

๒. ขณิกมรณะ ได้แก่ความดับแห่งรูปนามทุกๆ กังคขณะ กล่าวคือเมื่อนามรูปดับลงแล้ว ก็เกิดขึ้นใหม่สืบต่อกันไปอย่างไม่ขาดสาย จนกว่าจะถึงอนุปาติเสสนิพพาน (ดับกิเลสและเบญจขันธ์) ความตายประเภทนี้ มนุษย์ทั้งหลายประสบอยู่ตลอดเวลา แต่เพราะรูปนามเกิดดับอย่างรวดเร็วสืบต่อ กันไปอย่างไม่ขาดสาย และเพราะมีญาณที่สำเร็จด้วยสมณะอันแก่กล้ายังหยาบกระด้างอยู่ จึงทำให้

^{๓๐} วิสุทธิ. ฎีกา (ไทย) ๑/๑๖๗/๓๔๓.

^{๓๑} วิสุทธิ. ฎีกา (ไทย) ๑/๕๔๓/๒๒๑.

มองเห็นการเกิดดับของรูปนามที่สืบทอดกันเป็นกลุ่มก้อนเดียวกัน และไม่รู้สึกละอายใจ หรือหวาดสยองกับความตายประเภทนี้เลย

๓. สมุจเฉทมรณะ ได้แก่ การนิพพานของพระอรหันต์ซึ่งไม่มีการเกิดขึ้นแห่งรูปนามอีก หมายถึงการปรินิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลาย ความตายชนิดนี้ เป็นความตายครั้งสุดท้ายของพระชีนาสพ ผู้สิ้นอาสวะกิเลสแล้ว^{๓๒}

ความตาย ๔ ประเภท

ในที่บางแห่ง ท่านจำแนกความตายย่อยออกเป็น ๔ ประเภท^{๓๓} คือ

๑. สมุจเฉทมรณะ ได้แก่การดับขันธปรินิพพานของพระชีนาสพทั้งหลาย ผู้ตัดกิเลสอาสวะและวัฏทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง

๒. ขณิกมรณะ ได้แก่ความดับของสังขารธรรมคือรูปนามที่ดับไปตลอดเวลา トラบเท่าที่สันตติแห่งรูปนามยังสืบทอดอยู่

๓. สมมตมรณะ ได้แก่ความตายที่ชาวโลกสมมติกัน เช่น ต้นไม้ตาย

๔. ชีวิตินทรีย์ปัจเจกมรณะ ได้แก่รูปชีวิตินทรีย์ และนามชีวิตินทรีย์ ของสัตว์ทั้งหลายที่ขาดลงในภพหนึ่ง ๆ เช่น คนตาย สุนัขตาย หรือแมวตาย

ความตาย ๕ ประเภท

ในที่บางแห่งมีการจำแนกความตายย่อยออกไปอีกเป็น ๕ ประเภท^{๓๔} คือ

๑. ขาติปัจจายามรณะ ได้แก่ความตายเพราะความเกิดเป็นปัจจาย

๒. อุปัทภกมรณะ ได้แก่ความตายเพราะการกระทำ

๓. สรสมรณะ ได้แก่ความตายโดยสภาพคือตายเอง

๔. อายุขยมรณะ ได้แก่ความตายเพราะสิ้นอายุ

๕. ปุญญขยมรณะ ได้แก่ความตายเพราะสิ้นบุญ

í í
อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๔๕๓/๔๗๐.

^{๓๓} วิสุทธิ.ฎีกา. (ไทย) ๑/๑๖๗/๓๔๓.

^{๓๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริจเฉทที่ ๕.**

(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๓๙), หน้า ๒๗๖-๒๗๘.

ความตาย ๙ ประเภท

๑. สมมติมรณะ ได้แก่ความตายที่สมมติเรียกกันว่า นายดำตาย นายแดงตาย สัตว์ตาย
 ๒. สันตติมรณะ ได้แก่การสืบทอดกันของรูปนาม ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงเป็นระยะๆ เช่น รูปที่เกิดขึ้นในเวลาไม่สบาย เมื่อหายแล้ว รูปไม่สบายนั้นก็ดับไป รูปสบายเกิดขึ้นใหม่ เมื่อมีความเสียใจเกิดขึ้น ต่อมาความดีใจเกิดขึ้น ความเสียใจนั้นก็หายไป เป็นต้น
 ๓. ขณิกมรณะ ได้แก่ความดับไปของรูปนามทุกๆ ภังคขณะ
 ๔. สมุจเจทมรณะ ได้แก่การปรินิพพานของพระอรหันต์ที่ไม่มีการเกิดอีกต่อไป
 ๕. ชาตិขยมรณะ ได้แก่ความตายที่สุดสิ้นภพในภพหนึ่งๆ
 ๖. อุปัฏกมรณะ ได้แก่กำหนดอายุยังไม่สิ้น กรรมก็ยังไม่สิ้น แต่ถึงความตายโดยอาศัยความพยายามของตัวเอง หรือของคนอื่นด้วยอำนาจอุปเจดทกกรรม
 ๗. สรสมรณะ ได้แก่ความตายโดยสภาพคือตายเอง คือความตายที่ถึงกำหนดอายุและกรรม
 ๘. อายุขยมรณะ ได้แก่ความตายที่ถึงกำหนดอายุ แม้ว่าจะไม่สิ้นกรรมก็ตาม
 ๙. ปุณฺณขยมรณะ ได้แก่ความตายที่ถึงกำหนดของบุญและกรรม แม้ว่าจะไม่สิ้นอายุก็ตาม
- ในความตายทั้ง ๙ ประเภทนี้ ประเภทที่ ๕-๙ สงเคราะห์รวมในสมมติมรณะ

๓.๓ การเตรียมตัวก่อนตาย

สำหรับบุคคลผู้ที่จะตายควรรู้จักสถานที่รองรับด้วย เพราะคนเราเมื่อตายไป จะไม่มีภพภูมิเกิดย้อนเป็นไปไม่ได้ ผู้ที่ตายแล้วต้องมีภพภูมิเกิด ดังนั้นจึงต้องเรียนรู้ สำหรับผู้ที่ตายแล้วจะไปเกิดในภพภูมิ ๒ ชนิด คือ สุกตติภูมิ และทุคตติภูมิ ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๓.๓.๑ ภพภูมิ ๒

สุกตติภูมิ สำหรับรองรับบุคคลผู้ทำความดีไว้ ผู้สร้างบุญกุศลไว้ หรือผู้มีศีลจะได้ไปเกิด ดังคำว่า สถานที่รองรับคนมีศีล ๒ แห่ง คือเทวดาหรือมนุษย์

ทุคตติภูมิ สำหรับรองรับบุคคลผู้ทำความชั่วไว้ ผู้สร้างบาปอกุศลกรรมไว้ หรือผู้ทุศีลจะได้ไปเกิด ดังคำว่า สถานที่รองรับคนทุศีล ๒ แห่ง คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน^{๓๕}

สำหรับคนผู้ที่จะได้เกิดเป็นมนุษย์นั้น พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่าต้องรักษาศีล ๕ กล่าวคือ

^{๓๕} วจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๓๐/๗๕.

๑. ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่เบียดเบียนสัตว์
๒. ไม่ลักขโมย
๓. ไม่เจ้าชู้นอกใจคู่ครอง
๔. ไม่โกหก
๕. ไม่ดื่มเครื่องดองของเมา

คนจะเกิดเป็นเทวดา นอกจากรักษาศีล ๕ แล้ว ก็ต้องทำความดีเพิ่มอีก คือ

๑. มีหิริ ละอายความชั่ว ทำแต่ความดี
๒. มีโอตตปปะ เกรงกลัวผลของความชั่วจะมาให้ผล

คนจะเกิดเป็นพรหม นอกจากรักษาศีล ๕ มีหิริและโอตตปปะแล้วยังต้องทำความดีเพิ่มอีก คือต้องบำเพ็ญทาน แผ่เมตตาให้กับสัตว์โลกอย่างไม่มีประมาณ ส่วนทุกคติภูมิ ภูมิที่ไม่ดี มี ๑ ภูมิ คือ อบายภูมิ แต่แยกเป็น ๔ ชนิด ได้แก่

๑. เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน
๒. เกิดเป็นอสุรกาย
๓. เกิดเป็นเปรต
๔. เกิดเป็นสัตว์นรก

คนเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน จะมีความหลงเป็นใหญ่ ประกอบด้วยลักษณะต่าง ๆ เช่น

๑. เห็นว่าสัตว์ดีกว่าคน
๒. ใฝ่ใจอยากเป็นเช่นนั้น
๓. ทำตามเลียนแบบเช่นนั้น
๔. ขาดการใคร่ครวญว่าสิ่งไหนดีหรือไม่ดี
๕. ทำอะไรตามอารมณ์ของตน

คนเกิดเป็นอสุรกายจะมีความหลงเป็นหลักเชื่ออะไรอย่างมกมายประกอบด้วยลักษณะต่าง ๆ เช่น

๑. นับถือใครแล้ว ก็เชื่อต่อผู้นั้นอย่างมกมาย
๒. บัณฑิตแนะนำอะไร ก็ไม่เชื่อฟัง
๓. ใช้อำนาจข่มเหงผู้อื่น
๔. ใช้อุบายวิธีหลอกลวงต่อผู้อื่น
๕. ยึดถือตนเองและอาจารย์เป็นใหญ่
๖. ไม่ยกย่องผู้อื่น

คนเกิดเป็นเปรตจะมีความโลภเป็นใหญ่และประกอบด้วยลักษณะต่างๆที่สังเกตเห็นได้ในปัจจุบัน เช่น

๑. ตระหนี่มาก
๒. มีทรัพย์สินไม่ยอมใช้จ่าย
๓. ไม่ยอมแบ่งปัน
๔. ไม่ทำบุญ ไม่แจกจ่าย พุดมให้ผู้อื่นแจกจ่ายด้วย
๕. เก็บซ่อนสมบัติ
๖. เฝ้าระวังรักษาสมบัตินั้นอย่างดี

คนจะเกิดเป็นสัตว์นรกเป็นผู้ไม่มีศีล ๕ เป็นคนมักโกรธ มีโทสะเป็นใหญ่ ทั้งประกอบด้วยลักษณะต่าง ๆ ที่พบเห็นได้ เช่น

๑. ขำสั่วตัวตืดชีวิต
๒. ลักขโมย
๓. เล่นชู้นอกใจคู่ครอง
๔. โกหก
๕. ดื่มเครื่องดองของเมา
๖. ออกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ
๗. ด่าว่าพระอริยะผู้ทรงศีล

๓.๓.๒ ภพภูมิเชื่อมโยงกับเรื่องกรรม

ในเรื่องภพภูมิและเรื่องกรรมนี้ มีพระสูตรกล่าวไว้มากมายแต่ในที่นี้จะนำมากล่าวเพียง ๔ เรื่อง คือ

๑. เรื่องมหากัมมวิภังคสูตร^{๓๖} เป็นพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่พระอานนท์ พระสมิทธิ และพระอุททปิ ขณะประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน เขตกรุงราชคฤห์ มีใจความตอนหนึ่งว่า ถ้าบุคคลจงใจทำกรรมทางกายวาจาและใจที่ให้ผลเป็นสุข เขาก็กยอมเสวยสุข ถ้ากรรมนั้นเป็นกรรมที่ให้ผลเป็นทุกข์ เขาก็กยอมเสวยทุกข์ และกรรมนั้นเป็นกรรมที่ให้ผลเป็นมิใช่ทุกข์มิใช่สุข เขาก็กยอมเสวยสิ่งที่มีมิใช่ทุกข์มิใช่สุข แล้วทรงยกบุคคล ๔ จำพวกขึ้นแสดงเป็นตัวอย่างว่า บุคคลจำพวกที่ ๑ เป็นผู้ฆ่าสัตว์ลักทรัพย์เป็นต้น ตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก บุคคลจำพวกที่ ๒ เป็นผู้ฆ่าสัตว์ลักทรัพย์เป็นต้น ตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ บุคคลจำพวกที่ ๓ เป็นผู้เว้นขาดจาก

^{๓๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๙๘-๓๐๓/๓๕๗-๓๖๗.

การฆ่าสัตว์ลักทรัพย์เป็นต้น ตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ และบุคคล จำพวกที่ ๔ เป็นผู้เว้น
ขาดจากการฆ่าสัตว์ลักทรัพย์เป็นต้น ตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก

ต่อจากนั้น ทรงอธิบายว่า มีสมณะ ๔ จำพวกต่างก็มีตาทิพย์ แต่มีวาทีต่างกัน ดังนี้
จำพวกที่ ๑ เห็นบุคคลจำพวกที่ ๑ กล่าวยืนยันว่า กรรมชั่วมี ผลของกรรมชั่วมี
จำพวกที่ ๒ เห็นบุคคลจำพวกที่ ๒ กล่าวยืนยันว่า กรรมชั่วไม่มี ผลของกรรมชั่วไม่มี
จำพวกที่ ๓ เห็นบุคคลจำพวกที่ ๓ กล่าวยืนยันว่า กรรมดีมี ผลของกรรมดีมี
จำพวกที่ ๔ เห็นบุคคลจำพวกที่ ๔ กล่าวยืนยันว่า กรรมดีไม่มี ผลของกรรมดีไม่มี

โดยทรงจำแนกให้เห็นชัดว่า ในวาทะเหล่านี้บางอย่างพระองค์ก็ทรงเห็นด้วย บางอย่าง
ก็ไม่ทรงเห็นด้วย แล้วทรงจำแนกกรรม ผู้ทำกรรม และผลของกรรมตามแนวของพระองค์ ดังนี้

๑. บุคคลผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์เป็นต้น ตายแล้วไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก
เพราะ กรรมที่เขาทำไว้ในชาติก่อนเป็นกรรมที่ให้ผลเป็นทุกข์ กรรมที่เขาทำไว้ในภายหลังเป็น
กรรมที่ให้ผลเป็นทุกข์ ในเวลาจะตาย เขามีมิฉฐาภิภูติ

๒. บุคคลผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์เป็นต้น ตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะกรรมดี
ที่เขาทำไว้ในชาติก่อน เป็นกรรมที่ให้ผลเป็นสุข กรรมดีที่เขาทำไว้ในภายหลังให้ผลเป็นสุข ในเวลา
จะตาย เขามีสัมมาภิภูติ

บุคคลจำพวกที่ ๓ และที่ ๔ ก็ทรงจำแนกโดยนัยเดียวกับบุคคล ๒ จำพวกแรก
ท้าวพระสูตรตรัสสรุปว่า ๑) กรรมที่ไม่ควรส่องให้เห็นว่าไม่ควรก็มี ๒) กรรมที่ไม่ควร ส่องให้เห็นว่า
ควรก็มี ๓) กรรมที่ควร ส่องให้เห็นว่าควรก็มี ๔) กรรมที่ควรส่องให้เห็นว่าไม่ควรก็มี ดังนั้น ขอให้
เข้าใจดังนี้ว่า คนทำกรรมชั่ว มีผู้เข้าใจว่า ได้รับผลชั่วก็มี ได้รับผลดีก็มี และคนทำกรรมดีมีผู้เข้าใจ
ว่า ได้รับผลดีก็มี ได้รับผลชั่วก็มี การที่เข้าใจเช่นนั้น เพราะไม่ได้พิจารณาให้เห็นผลกรรมตลอดสาย
นั่นเอง เช่น เห็นคนจำพวกที่ ๒ ฆ่าสัตว์ แล้วไปเกิดในสวรรค์ เข้าใจผิดว่าไปเกิดในสวรรค์เพราะ
การฆ่าสัตว์ จึงคิดว่า กรรมชั่วไม่มี ความจริงกรรมชั่วมีแต่ ยังไม่ให้ผล แต่กรรมดีที่เคยทำก่อนกรรม
ชื่อนั้นมาให้ผลก่อนจึงไปเกิดในสวรรค์ ในทางตรงกันข้ามกรรมดี ก็เช่นกัน ฉะนั้นในพระสูตรนี้
จึงควรพิจารณากรรมและผลของกรรม รวมทั้งทิฏฐิของผู้ทำกรรมอย่างรอบคอบ

เรื่องจุฬามณีวิภังคสูตร^{๓๗} เป็นพระสูตรที่พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงแก่สุภมาณพ
โตเทยบุตร ผู้ถามปัญหาเกี่ยวกับเหตุที่ทำให้สัตว์มีอายุสั้น มีอายุยืน มีโรคนาน มีโรคน้อย เป็นต้น
และเหตุที่ทำให้คนเลวและดีต่างกัน

^{๓๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙-๒๙๗/๓๔๙-๓๕๗.

พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายโดยย่อว่า เป็นเพราะสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมจึงจำแนกสัตว์ให้เลวและดีต่างกันจากนั้นตรัสอธิบายเรื่องกรรมออกเป็น ๗ คู่ คือ

คู่ที่ ๑ เหตุที่ทำให้อายุสั้นเพราะฆ่าสัตว์ เหตุที่ทำให้อายุยืนเพราะไม่ฆ่าสัตว์ เมื่ออธิบายว่า พระพุทธเจ้าตรัสไว้ชัดเจนแล้วว่า คนที่มีปกติฆ่าสัตว์ ยินดีในการฆ่าสัตว์อยู่เสมอ ๆ หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกรรมคือการฆ่าสัตว์นั้น หากเมื่อใดไม่เกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก แต่ได้เกิดเป็นมนุษย์ ก็จะเป็นคนมีอายุสั้น ตอนนี้ ขอให้เข้าใจว่า การได้เกิดเป็นมนุษย์นั้นไม่ใช่ผลของกรรมคือการฆ่าสัตว์ แต่เป็นผลของกุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่เคยได้ทำไว้นำให้เกิดเป็นมนุษย์ เมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์จะมีอายุสั้น เพราะอำนาจของกรรมที่เคยฆ่าสัตว์มาตัดรอน ทำให้ตายเสียตั้งแต่ยังอยู่ในครรภ์ของมารดาบ้างหรือตายเสียเมื่ออายุน้อยบ้าง เพราะเหตุนี้ ท่านอรรถกถาจารย์ จึงได้จำแนกกรรมออกเป็น ๔ อย่าง^{๓๘} คือ

๑) ชนกกรรม กรรมที่นำเกิดคือกรรมที่นำไปเกิดในภพภูมิ ต่าง ๆ คือกุศลกรรมนำไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ อุกุศลกรรมนำไปเกิดในอบายภูมิมีนรก เป็นต้น

๒) อุปปีฬกรรม กรรมบิเบียน คือบิเบียนเบียนกรรมอื่น ๆ จนไม่สามารถให้ผลได้

๓) อุปัจเฉทกรรม กรรมตัดรอน คือ ตัดรอนกรรมอื่นจนไม่สามารถให้ผลได้ บางครั้ง ท่านเรียกว่า อุปฆาตกรรมก็มี

๔) อุปถัมภกรรม กรรมที่สนับสนุนส่งเสริม คือช่วยสนับสนุนกรรมอื่น

ตามเรื่องที่กำลังกล่าวมานี้ คนที่ชอบฆ่าสัตว์นั้น กรรมคือการฆ่าสัตว์เป็นชนกกรรม นำเกิดในภูมิใดภูมิหนึ่ง และเมื่อใดพ้นจากอบายได้เกิดเป็นมนุษย์ด้วยอำนาจกุศลชนกกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็จะมีอายุสั้น การมีอายุสั้นนั้น เป็นผลของกรรมคือการฆ่าสัตว์นั่นเองมาตัดรอนให้ชีวิตขาดลง ทั้ง ๆ ที่ควรจะมียายุยืนตามสมควรแก่อายุของมนุษย์ การที่กรรมมาตัดรอนให้หมดอายุลงในขณะที่เป็นมนุษย์นี้ เรียกว่าอุปัจเฉทกรรม หรืออุปฆาตกรรม รวมความว่า คนที่เกิดมาอายุสั้นก็เพราะกรรมคือการฆ่าสัตว์ให้ผลเป็นส่วนมาก ที่ใช้คำว่าส่วนมาก เพราะการมีอายุสั้นนั้นไม่ใช่เป็นผลของการฆ่าสัตว์เสมอ ๆ เพียงอย่างเดียว บางครั้งคนที่ฆ่าสัตว์บ่อย ๆ ก็ยังได้ทำกุศลเหมือนกัน

^{๓๘} พระสังฆมณฑลสังฆราช อัมมาจริยะ, กัมมจตุกกะมรณูปัตติจตุกกะ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๓๙), หน้า ๙-๓๐.

แต่กุศลนั้นมีกำลังอ่อนเกินไป ไม่อาจช่วยให้ชีวิตยืนยาวได้ หมายความว่าเมื่อกุศลที่มีกำลังอ่อนให้ผล ก็ให้ผลในระยะเวลาสั้น ๆ จึงไม่อาจทำให้มีอายุยืนได้^{๓๙}

คู่ที่ ๒ เหตุที่ทำให้มีโรครามากเพราะเบียดเบียนสัตว์ เหตุที่ทำให้มีโรคน้อยเพราะไม่เบียดเบียนสัตว์ มีอธิบายว่า พระดำรัสของพระพุทธเจ้า ท่านก็จะทราบแล้วว่า คนที่มีโรครากนั้น เพราะชอบเบียดเบียนสัตว์ เบียดเบียนสัตว์ไม่ใช่ฆ่าสัตว์ เช่น บางคนชอบจับแมลงปอหรือผีเสื้อมาเด็ดปิกเล่น อย่างนี้ไม่ได้ทำให้สัตว์ตาย แต่เป็นการเบียดเบียนสัตว์ให้ได้รับความทุกข์ยากลำบาก ทั้งอาจจะตายได้ในภายหลังเพราะการกระทำนั้นหรือชอบไล่ตีสุนัขแมวเป็นต้นนี้ก็เป็น การเบียดเบียนสัตว์ ทำให้สัตว์ได้รับความลำบากทุกข์ยาก กรรมที่เขาทำให้สัตว์ลำบากทุกข์ยากนั้น ก็ทำให้เขาได้รับความลำบาก ต้องทนทุกข์ทรมาน เพราะมีโรคภัยไข้เจ็บเนื่อง ๆ บางคนชอบฆ่าสัตว์ และเบียดเบียนสัตว์ เมื่อชอบทั้งสองอย่างก็ได้รับผลทั้งสองอย่าง คือ หากไม่เกิดในอบายแล้วได้เกิดเป็นมนุษย์ ก็ย่อมจะเป็นคนที่มีโรครากทั้งอายุสั้นด้วย ผู้ไม่ยอมฆ่ามีโรคราก ไม่อยากอายุสั้นก็ต้องละเว้นจากการฆ่าสัตว์ ละเว้นจากการเบียดเบียนสัตว์

คู่ที่ ๓ เหตุที่ทำให้มีผิวพรรณทรามเพราะเป็นผู้มีกโรธ เหตุที่ทำให้มีผิวพรรณผ่องใส เพราะเป็นผู้ไม่โกรธ มีอธิบายว่า คนที่ขี้โกรธ อาฆาตพยาบาท ตายแล้ว หากกรรมคือความโกรธ อาฆาตพยาบาทนั้น เป็นชนกกรรมนำเกิด ก็เกิดในอบายภูมิใดภูมิหนึ่งใน ๔ ภูมิ หากว่าความโกรธ ความอาฆาตพยาบาทไม่ได้เป็นชนกกรรมนำเกิด แต่กุศลอื่น ๆ ที่เขาทำไว้เป็นชนกกรรมนำเกิดในมนุษยภูมิ เมื่อมาเกิดเป็นมนุษย์แล้วเขาก็จะเป็นคนมีผิวพรรณไม่งดงาม ไม่น่าดู ด้วยอำนาจของอุปปีฬกรรมที่มาบีบคั้น เบียดเบียนกุศลที่จะให้ผลเป็นคนมีผิวพรรณงดงาม ให้ต้องเป็นคนมีผิวพรรณทรามไม่น่าดู ด้วยอำนาจของกรรม คือความโกรธนั้น พูดถึงเรื่องนี้ก็อยากจะขอยกตัวอย่างในสมัยพุทธกาลมานำเสนอให้ท่านได้ทราบกัน คือ มัลลิกาเทวีสูตร ซึ่งมีเนื้อหาสรุปได้ใจความว่า เหตุที่ทำให้สวย รวย และสูงศักดิ์^{๔๐}

คู่ที่ ๔ เหตุที่ทำให้มีอำนาจน้อยเพราะมีใจริษยา เหตุที่ทำให้มีอำนาจมากเพราะมีใจไม่ริษยา มีอธิบายว่า พระพุทธเจ้าตรัสว่าคนที่มึนงมงายริษยาไม่ชอบใจที่เห็นบุคคลอื่นได้ลาภสักการะ หากกรรมเหล่านั้นให้ผลเป็นชนกกรรมนำเกิด เขาก็ย่อมเกิดในอบายภูมิ ๔ ภูมิใดภูมิหนึ่ง แต่ถ้ากุศลกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งนำเกิดในมนุษยภูมิแล้ว กรรมคือความริษยานี้จะมากอยเบียดเบียนให้เขาเป็นผู้มียศศักดิ์ต่ำ คือไม่มีอำนาจนั่นเอง คนที่ไม่มีอำนาจนั้น ได้แก่ คนที่ไม่มีข้าทาสบริวาร ท่านก็จะเห็นว่า บางคนนั้นไม่ว่าจะอยู่ที่ใดหรือไปที่ใดก็มีบริวารห้อมล้อมเต็มไป

^{๓๙} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒๕๐/๑๘๒-๑๘๓.

^{๔๐} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๙๗/๓๐๐-๓๐๓.

หมดคอยรับฟัง ปฏิบัติตามคำสั่งด้วยความยำเกรง นี่เป็นผลของอุปถัมภ์ภกกรรม คือกรรมดีที่ไม่มุ่งร้ายริษยาผู้อื่น ที่เขาทำไว้เองมาสนับสนุนให้เขาได้เป็นผู้มียศศักดิ์มากอย่างนั้น

คู่ที่ ๕ เหตุที่ทำให้มีโภคะมากเพราะให้ทาน เหตุที่ทำให้มีโภคะน้อยเพราะไม่ให้ทาน ตอนนั้นในพระสูตรขยายความไวชัดเจน ดังคำว่า บุคคลบางคนเป็นผู้ไม่ให้ข้าว น้ำ ผ้า ยาน ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่พัก เครื่องประทีปแก่สมณะหรือพราหมณ์ เพราะกรรมนั้น ที่เขาให้ บริบูรณ์ยึดมั่นไว้อย่างนั้น เขาหลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พรังพร้อมสมาทานไว้อย่างนี้ หากตายไป เขาไม่เกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ถ้ามาเกิดเป็นมนุษย์ในที่ใด ๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีโภคะน้อย ส่วนผู้ให้ทานมีข้าว น้ำ ผ้า เป็นต้น แก่สมณะหรือพราหมณ์ เพราะกรรมนั้นที่เขาให้บริบูรณ์ยึดมั่นไว้อย่างนั้น เขาหลังจากตาย จะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พรังพร้อมสมาทานไว้อย่างนี้ หากตายไป เขาไม่เกิดในสุคติโลกสวรรค์ ถ้ามาเกิดเป็นมนุษย์เกิดในที่ใด ๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีโภคะมาก

คู่ที่ ๖ เหตุที่ทำให้เกิดในตระกูลต่ำเพราะกระด้างเย่อหยิ่งไม่อ่อนน้อมเหตุที่ทำให้เกิดในตระกูลสูง เพราะไม่กระด้างไม่เย่อหยิ่งอ่อนน้อม มีอธิบายว่า ความอ่อนน้อมเป็นเรื่องสำคัญ เพราะเป็นการแสดงให้รู้ถึงจิตใจที่อ่อนโยนในขณะนั้น และความอ่อนโยนในจิตใจนี้แหละ ที่ได้แสดงออกมาให้ปรากฏทางกาย ด้วยการเคารพกราบไหว้ผู้ที่ควรเคารพแสดงออกให้ปรากฏทางวาจา ด้วยการพูดจาไพเราะอ่อนโยน อ่อนน้อมเคารพสักการะต่อคนที่ควรเคารพ หากแต่การอ่อนน้อมนี้ บางท่านก็มีอยู่ประจำใจ เพราะได้เคยอบรมสั่งสมไว้แต่อดีตชาติ บางท่านก็ได้รับการอบรมสั่งสอนจากผู้ใหญ่ในปัจจุบันนี้เอง พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์นี้เป็นสิ่งที่เราควรเคารพนบไหว้ นอบน้อมทั้งด้วยกายคือการแสดงความคารวะนอบน้อมกราบไหว้ ด้วยวาจาคือการกล่าวสรรเสริญ พระคุณ ด้วยใจคือการน้อมระลึกถึงพระคุณ แม้พระสงฆ์ในปัจจุบันก็เป็นผู้ที่เราควรเคารพนอบน้อม ทั้งด้วยกาย ด้วยวาจา และด้วยใจ และบิดามารดา ครูอาจารย์ ก็ล้วนแต่เป็นผู้ที่เราควรเคารพ กราบไหว้ทั้งสิ้น ผลของการกระทำที่สมควรอย่างนี้ แม้หากตายแล้วไม่ไปเกิดในสวรรค์ได้ เกิดเป็นมนุษย์ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า จะเป็นผู้เกิดในตระกูลสูง นี่คือผลของความอ่อนโยนอ่อนน้อม

คู่ที่ ๗ เหตุที่ทำให้มีปัญญาทึบเพราะไม่สอบถามสมณพราหมณ์เรื่องกุศล อกุศล เป็นต้น เหตุที่ทำให้มีปัญญามากเพราะสอบถามสมณพราหมณ์เรื่องกุศล อกุศล เป็นต้น มีอธิบายว่า การเข้าไปหาและไม่เข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์แล้ว ศึกษาหาความรู้จากท่าน ทั้งสองอย่างนี้มีผลที่เกิดขึ้นต่างกัน คือ การไม่เข้าไปหาสมาคมกับสมณะหรือพราหมณ์นั้นเป็นเหตุให้เกิดในอบายได้ เพราะเหตุที่ไม่เข้าใจว่า อะไรเป็นบุญ อะไรเป็นบาป จึงได้ทำสิ่งที่ไม่ควรทำลงไป หรือหากได้เกิดเป็นมนุษย์ก็เป็นมนุษย์ที่มีปัญญาทึบ ส่วนการคบหาสมาคมกับสมณะหรือ

พราหมณ์ผู้รู้นั้นเป็นเหตุให้รู้ว่า อะไรเป็นบุญ อะไรเป็นบาป อะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ แล้วก็ทำแต่สิ่งที่เป็นบุญ ทำสิ่งที่สมควร เป็นเหตุให้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ แม้เกิดมาเป็นมนุษย์ก็เป็นคนที่มีปัญญามาก จากนั้น พระพุทธองค์ตรัสอีกว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นที่พึงที่อาศัยกรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีต

ฉะนั้น อาจกล่าวได้ว่า บุคคลทำกรรมอย่างใด ย่อมได้รับผลอย่างนั้น กรรมนั้นเป็นเหตุ นำเราไปเกิดในภพภูมิต่าง ๆ กรรมนั้นแหละเป็นเผ่าพันธุ์พวกพ้องของเราเหมือนญาติพี่น้อง เราเป็นอยู่ได้ก็เพราะอาศัยกรรม และกรรมจำแนกสัตว์ให้เลวและดีต่างกัน ถ้าทำกรรมดี กรรมดีนั้นเอง จำแนกให้เป็นคนดี ส่งผลนำไปเกิดในภพภูมิที่ดี ถ้าทำกรรมชั่ว กรรมชั่วนั้นแหละจำแนกให้เป็นคนชั่ว ส่งผลนำไปเกิดในภพภูมิที่ชั่ว

เมื่อทรงแสดงจบ สุภมาณพโตทยะบุตร ก็เลื่อมใสยิ่งนัก จากพระสูตรนี้จะเห็นเรื่องกฎแห่งกรรมว่าคนในโลกนี้ทำกรรมอะไรไว้ จะได้รับผลของกรรมนั้นอย่างแน่นอน แต่จะได้รับช้าหรือเร็ว ขึ้นอยู่กับกรรมที่มีกำลังมากหรือน้อยต่างกัมนั่นเอง

๓. เรื่องกรรมเป็นเหตุให้เกิดในสุคติภูมิและประมาณอายุ ในอุปาทกกรรม กล่าวถึงกรรมเป็นเหตุให้เกิดในสุคติภูมิไว้ว่า หากมีคำถามว่า พวกมนุษย์ผู้ให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถศีลแล้วไปเกิดที่ไหน ก็มีคำตอบว่า พวกมนุษย์ผู้ให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถศีลแล้วตาย บางพวกไปเกิดเป็นสหายของกษัตริย์มหาศาล บางพวกไปเกิดเป็นสหายของพราหมณ์มหาศาล บางพวกไปเกิดเป็นสหายของคหบดีมหาศาล บางพวกไปเกิดเป็นสหายของเทวดาชั้นจาตุมหาราช บางพวกไปเกิดเป็นสหายของเทวดาชั้นดาวดึงส์ บางพวกไปเกิดเป็นสหายของเทวดาชั้นยามา บางพวกไปเกิดเป็นสหายของเทวดาชั้นดุสิต บางพวกไปเกิดเป็นสหายของเทวดาชั้นนิมมานรดี บางพวกไปเกิดเป็นสหายของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตตี อนึ่ง เหตุที่คนทำกรรมแล้วได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์สอดคล้องกับพระพุทธพจน์ที่ว่า เพราะเหตุแห่งการประพาสสมาสมา คือประพาสชอบธรรม สัตว์บางพวกในโลกนี้หลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๔๑}

เรื่องประมาณอายุ มีอธิบายไว้ว่า อายุของมนุษย์ มีประมาณ ๑๐๐ ปี ต่ำกว่านั้นบ้าง เกินกว่านั้นบ้างก็มี ส่วนอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช มีการเปรียบเทียบไว้ว่า ๕๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งคืนหนึ่งของเทวดาชั้นจาตุมหาราช ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้นเป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือน โดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นประมาณอายุของเทวดาชั้นจาตุมหาราช นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณ ๙ ล้านปี

^{๔๑} อก.ทูก. (ไทย) ๒๐/๑๖/๖๙.

อายุของเทวดาชั้นดาวดึงส์	มีประมาณ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี
อายุของเทวดาชั้นยามา	มีประมาณ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี
อายุของเทวดาชั้นดุสิต	มีประมาณ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี
อายุของเทวดาชั้นนิมมานรดี	มีประมาณ ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี
อายุของเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตตี	มีประมาณ ๙๒๑ โกฎิ ๖ ล้านปี

สำหรับบุคคลผู้เจริญมานตั้งแต่ปฐมมานเป็นต้นจะได้ไปเกิดเป็นรูปพรหมบ้าง อรูปพรหมบ้าง มีอายุ ตั้งแต่เศษหนึ่งส่วนสี่กัปจนถึงมีอายุยืนยาวประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัป

บุคคลผู้ไปสู่กามภพและรูปภพหรือไปถึงภวคพรหมแต่ยังกลับไปสู่ทุกตภูมิได้อีก ส่วนบุคคลที่มีอายุยืนถึงเพียงนั้น ก็ยังจุติได้เพราะหมดอายุ ไม่ว่าจะภพไหน ๆ ที่ชื่อว่าเที่ยงไม่มี พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วอย่างนี้ดังนั้น ผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาดรอบคอบคำนึงถึงความจริงข้อนี้ จึงควรเจริญมรรคอันสูงสุด(อรหัตมรรค) เพื่อพ้นจากขรามรณะ ครั้นเจริญมรรคที่บริสุทธิ์สะอาดซึ่งมีปกติยังสัตว์ให้ยังถึงนิพพานแล้ว จึงเป็นผู้ปราศจากอาสวะ ปรินิพพานเพราะสิ้นอาสวะทั้งปวง

๔. เรื่องกรรมเป็นเหตุให้เกิดในทุคติภูมิ ทุกตภูมิ หมายถึงอบายภูมิ ๔ อันได้แก่ นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน แต่ในที่นี้ จะกล่าวเฉพาะนรกให้ทราบดังนี้

บุคคลที่กำลังเป็นไปอยู่ในโลกทุกวันนี้ ย่อมมีอัธยาศัยจิตใจยิ่งหย่อนกว่ากันและกัน ในความประพฤติดีและไม่ดี มากบ้าง น้อยบ้าง ในบรรดาทางกาย ทางวาจา หรือทางใจก็ตาม จะได้กล่าวโดยย่อ ๆ พอสมควรแก่ความประพฤติของบุคคลทั้งหลายเหล่านั้น เพียงแต่ ๔ ประเภท^{๔๒} กล่าวคือ

๑. บุคคลที่มีอัธยาศัยจิตใจชอบบำเพ็ญกุศลมาก บุคคลประเภทนี้ ในขณะที่ใกล้จะตาย ย่อมระลึกนึกถึงกุศลได้มาก ฉะนั้น บุคคลจำพวกนี้ย่อมจะพ้นจากการไปบังเกิดในอบายภูมิทั้ง ๔ คือ นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปรต และอสุรกาย^{๔๓}

๒. บุคคลบางคนมีอัธยาศัยจิตใจชอบบำเพ็ญกุศลและอกุศลเท่า ๆ กัน บุคคลประเภทนี้ ถ้าตัวเอง พยายามระลึกถึงกุศลให้มาก หรือมิฉะนั้น ญาติคนใดคนหนึ่งมาช่วยเตือนสติระลึกถึงกุศล สามารถช่วยให้พ้นจากการไปอบายได้เหมือนกัน เว้นไว้แต่ตัวเองไม่พยายามระลึกถึงกุศลที่ตนได้กระทำไว้บ้างนั้น และไม่มีญาติคนใดที่จะคอยเตือนสติให้ คงเหลือแต่ความกลัวใจเสียใจ

^{๔๒} พระสังฆมณฑลิกะ อัมมาจริยะ, ภูมิจตุกกะและปฏิสันธิจตุกกะ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๔๐), หน้า ๘-๑๑.

^{๔๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๘/๓๑๐.

เศร้าหมองใจ และห่วงใยในทรัพย์สมบัติ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ก็ไม่มีหนทางที่จะพ้นจากอบายไปได้ ดังคำว่า เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุกคติเป็นอันหวังได้ ^{๔๔}

๓. บุคคลที่มีอหังการจิตใจชอบบำเพ็ญกุศลมากกว่ากุศล บุคคลประเภทนี้ ถ้ามีกุศล อาจิณณกรรม ^{๔๕} มากกว่ากุศลอาจิณณกรรมลำพังตัวเองแล้วจะนึกถึงกุศลนั้นย่อมนึกถึงไม่ได้ นอกจากจะได้รับความช่วยเหลือจากผู้อื่นเท่านั้น ถึงกระนั้นการช่วยเหลือโดยการเตือนสติจากผู้อื่นนั้น ต้องเป็นการช่วยเหลือเป็นพิเศษ จึงจะพ้นจากอบายได้ ถ้าเป็นการช่วยเหลืออย่างสามัญธรรมดา แล้วผู้นั้นไม่สามารถจะกลับใจมารับอารมณ์ที่เป็นกุศลนั้น ๆ ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ บุคคลจำพวกนี้ย่อมจะต้องไปอบายโดยแน่นอน

๔. บุคคลที่มีอหังการจิตใจชอบบำเพ็ญกุศลฝ่ายเดียว บุคคลประเภทนี้ย่อมไม่พ้นจากการไปสู่อบายได้เลย นอกจากพระพุทธเจ้าและพระสาวกเท่านั้นที่จะช่วยเหลือได้ และการที่จะได้รับความช่วยเหลือจากท่านเหล่านั้น ผู้นั้นจะต้องมีกุศลอุปการียะกรรมที่มีกำลังมาก ได้แก่ กุศลกรรมที่ตนได้เคยสร้างไว้แล้วในชาติก่อน ๆ ดังนั้น ถ้าบุคคลจำพวกนี้ต้องไปสู่นรกก็จะไปสู่นรกโดยตรง ไม่มีโอกาสที่จะได้พบกับ พญายม เพื่อทำการไต่สวน

ส่วนบุคคลประเภทที่ ๒ และที่ ๓ ถ้าต้องไปสู่นรกแล้ว ก็มีโอกาสดับพบกับพญายมเพื่อทำการ ไต่สวน และสอบถามถึงเรื่องเทวทูต ๕ จากนั้นจึงจะได้ไปเสวยทุกข์ในนรกนั้นๆ ภายหลังเมื่อบุคคลผู้นั้นได้มาสู่สถานที่ที่จะนำไปสู่นรก นายนิรบาลก็จะนำผู้ที่ต้องไปสู่นรกนั้นมาหาพญายม แล้วให้พญายมตั้งคำถามเกี่ยวกับเทวทูต ๕ ^{๔๖} ได้แก่ ทารกแรกเกิด คนชรา ผู้ป่วยไข้ คนต้องราชทัณฑ์และคนตาย อนึ่ง เพื่อให้เรื่องนี้ชัดเจนยิ่งขึ้น ควรค้นดูในเทวทูตสูตร ^{๔๗} นอกจากนี้ในหนังสือภูมิจุตกะและปฏิสนธิจุตกะยังกล่าวถึงการจำแนกโทษของสัตว์ทั้งหลายที่ต้องไปสู่นรกไว้ดังนี้

๑. พระราชามหาอำมาตย์และผู้ที่มีอำนาจมาก เวลาอยู่ในมนุษยโลกเบียดเบียนบุคคลที่ต่ำกว่าตน โดยความไม่เป็นธรรม หรือพวกรบที่ปล้นและทำลายบ้านเมืองตลอดถึงฆ่าประชาชน แล้วก็ยึดเอาทรัพย์สมบัติหนีไป เมื่อตายแล้วได้ไปเสวยทุกข์อยู่ในสัณฐานนรก (นรกที่สัตว์ตายแล้วฟื้นขึ้นอีก) เป็นส่วนมาก

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๐/๖๒.

^{๔๕} **อกุศลอาจิณณกรรม** หมายถึงกรรมที่เคยทำไว้เสมอๆ ฝ่ายอกุศล องค์ธรรม ได้แก่อกุศลกรรม ๑๒.

^{๔๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๖๒-๒๖๖/๓๑๑-๓๑๔.

^{๔๗} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๖๑-๒๗๑/๓๐๙-๓๑๗.

๒. บุคคลที่เปียดเบียน หรือฆ่า ภิกษุ สามเณร ดาบสหรือเพศฆาตที่มีหน้าที่ประหารบุคคล พวกภิกษุสามเณรผู้ทุศีล เป็นอสังขี บุคคลที่ได้กล่าวมานี้เมื่อตายแล้วได้ไปเสวยทุกข์อยู่ในกาฬสตุตตกรเป็นส่วนมาก อีกนัยหนึ่งบุคคลที่ฆ่าพ่อแม่ก็ได้ไปเสวยทุกข์อยู่ในกาฬสตุตตกร (นรกที่สัตว์ถูกตี ด้วยเส้นเชือกดำ)

๓. บุคคลที่มีหน้าที่ทรมานช้าง ม้า โค กระบือ เป็นต้น และบุคคลที่เปียดเบียนสัตว์ที่ตนกำลังใช้ทำประโยชน์ โดยไม่มีความเมตตาสงสารสัตว์ และพวกพรานนก พรานเนื้อ เหล่านี้เป็นต้น เมื่อตายแล้ว ได้ไปเสวยทุกข์อยู่ในสังฆาตตกร(นรกที่ภูเขาบดสัตว์ให้ละเอียดเป็นจุณ) เป็นส่วนมาก

๔. ชาวประมง และบุคคลที่จุดไฟเผาป่าอันสัตว์ทั้งหลายอยู่นั้น หรือบุคคลที่ขังสัตว์ไว้มีจำพวกนกเป็นต้นแล้วจึงฆ่าให้ตาย บุคคลที่กินเหล้ามาประทุษร้ายผู้อื่นที่ไม่สมควร เมื่อตายแล้วได้ไปเสวยทุกข์อยู่ใน จูฬโรจวนร (นรกที่มีการร้องไห้ดังตลอดเวลา) เป็นส่วนมาก

๕. บุคคลที่ขโมยทรัพย์สมบัติของพ่อแม่ ครูบาอาจารย์ หรือขโมยของภิกษุสามเณร ดาบส แม่ชี ให้ได้รับความลำบาก หรือขโมยเครื่องสักการะที่เขาบูชาพระรัตนตรัย หรือโกงเอาของคนอื่นมาเป็นของตน และผู้ที่ขโมยด้วยประการใดประการหนึ่ง เมื่อตายแล้ว ได้ไปเสวยทุกข์อยู่ใน มหาโรจวนร (นรกที่มีการร้องไห้ดังมากตลอดเวลา) เป็นส่วนมาก

๖. บุคคลที่เผาบ้านเมือง กุฏิ โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ ปราสาท ทำลาย เจดีย์ เมื่อตายแล้ว ได้ไปเสวยทุกข์อยู่ในจุฬตาปนร (นรกที่ไหม้สัตว์ที่ถูกตรึงให้ร่าร้อน)

๗. บุคคลที่เข้าใจอยู่ว่า ธรรมไม่ดี ไม่มีประโยชน์แก่นสารอะไร อธรรมดีมีประโยชน์มีแก่นสาร หรือบุคคลที่มีอุจเฉททิฏฐิ คือเข้าใจว่า ตายแล้วสูญไม่มีอะไรเกิดอีก หรือบุคคลที่มีสัสสตทิฏฐิ คือมีความเห็นว่า เมื่อเป็นเทวดา มนุษย์ สัตว์ดิรัจฉาน เป็นต้น ก็ต้องเป็นอยู่อย่างนั้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลง และบุคคลที่มีนัตถิกทิฏฐิ^{๔๘} คือเข้าใจว่า การทำบุญกุศล การรักษาศีล การเจริญสมณะและวิปัสสนาก็ไม่ได้รับผล การฆ่าสัตว์ ขโมยทรัพย์ เป็นต้นไม่มีผลอะไร และบุคคลที่มีอเหตุกทิฏฐิ คือเข้าใจว่า เป็นมนุษย์ เป็นสัตว์เป็นคนจน เป็นคนรวย เป็นคนฉลาดเป็นคนโง่ทั้งหมดนี้ ไม่มีเหตุอาศัยเป็นเอง และบุคคลที่มีอภิกิริยทิฏฐิ^{๔๙} คือเข้าใจว่า สัตว์ทั้งหลายที่ทำอะไร ๆ ก็ไม่มีผล ที่กำลังเป็นอยู่ก็ไม่มีเหตุ บุคคลที่ได้กล่าวมานี้เมื่อตายแล้วได้ไปเสวยทุกข์อยู่ใน มหาตาปนร (นรกที่ไหม้สัตว์ที่ถูกตรึงให้ร่าร้อนอย่างมาก) หรือเวตตรณียุสสนร (นรกแม่น้ำเค็มที่มีหว่ายหนาม) แล้วแต่กรรมที่มีกำลังมากและมีกำลังน้อย

^{๔๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๘/๓๖๑. ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๕๐-๕๐๒/๒๕๐-๒๖๐.

^{๔๙} ที.ส. (ไทย) ๙/๑๖๕-๑๘๐/๕๓-๖๐.

๘. บรรดาบุคคลที่ฆ่าบิดามารดา พระอรหันต์ ทำพระบาทของพระพุทธเจ้าให้ห้อพระโลหิต ทำสังฆเภทกรรม คือยุยงสงฆ์ที่สามัคคีให้เกิดแตกแยกกัน และบุคคลที่ทำลายพุทธเจดีย์ พระพุทธรูป ต้นโพธิ์ที่ตรัสรู้โดยจิตคิดประทุษร้าย และบุคคลที่ติเตียนพระสงฆ์ พระอริยบุคคล ผู้มีคุณแก่ตน ผู้ที่ยึดถือนิยตมิจฉาภิภูติ ๓ (นัตถิกิทธิภูมิ อเหตุกิทธิภูมิ และอกริยิทธิภูมิ) เมื่อตายแล้ว ได้ไปเสวยทุกข์อยู่ในอเวจีมหานรก (มหานรกที่มีเปลวไฟลุกโชนอยู่ตลอดเวลา) หรือโลหกุมภินรก (นรกหม้อโลหะ) แล้วแต่กรรมที่มีกำลังมากและมีกำลังน้อย

๙. ผู้หญิงทำลายลูกในครรภ์ของตนเอง เมื่อตายแล้ว ได้ไปเสวยทุกข์อยู่ในเวตตรณี อุตสหนรก

๑๐. ผู้หญิงที่ชอบคบชู้ และแย่งสามีของผู้อื่น ผู้ชายที่ชอบเป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น เมื่อตายไปแล้ว ได้ไปเสวยทุกข์อยู่ในสิมพลินอุตสหนรก (นรกป่าไม้จ้าว) ต่อไป ทั้งยังมีการเสวยทุกข์อยู่ในโลหกุมภินรก ที่มีน้ำร้อนเหมือนไฟ แล้วแต่กรรมที่มีกำลังมากและมีกำลังน้อย

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในเนมิราชชาดกว่า ผู้หญิงที่ชอบคบชู้และแย่งสามีของผู้อื่น เมื่อตายไปแล้วได้ไปเสวยทุกข์เวทนาอยู่ในสังฆาตนรก โดยเฉพาะส่วนหนึ่งในบรรดาสังฆาตนรกเหล่านั้น ส่วนผู้ชายที่ชอบเป็นชู้กับภรรยาของผู้อื่น บุคคลเหล่านี้ เมื่อตายไปแล้ว ได้ไปเสวยทุกข์เวทนาอยู่ในอังคารกาสุนรก คือนรกหลุมถ่านเพลิง เรื่องราวเหล่านี้ เป็นไปสอดคล้องกับพระพุทธพจน์ที่ว่า เพราะเหตุ แห่งการประพฤติไม่สมควร คือประพฤติไม่ชอบธรรม สัตว์บางพวกหลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก^{๕๐}

เรื่องต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่า โลกนี้มี โลกหน้ามีหรือภพภูมิต่าง ๆ คือ อบายภูมิ (นรก เปรต อสุรกายและสัตว์ดิรัจฉาน) มนุสสภูมิ(มนุษย์โลก) และเทวภูมิ (เทวโลกและพรหมโลก)^{๕๑} มีกล่าวไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท คนที่จะไปอยู่ในภพภูมินั้น ก็ไม่มีใครมาให้เราไปอยู่ในชั้นนั้นชั้นนี้ได้ ตัวเรานั้นแหละเป็นผู้กำหนดเองว่าจะไปอยู่ในชั้นไหน เพราะภพภูมิแต่ละชั้นนั้นเป็นที่รองรับสำหรับผู้กระทำกรรมนั้น ๆ เพื่อจะไปอยู่ในภพภูมินั้น ๆ เพราะแต่ละคนเป็นผู้มีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม มีกรรมเป็นที่พึ่งที่อาศัย ทำกรรมใดไว้ จะเป็นกรรมดีหรือ กรรมชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น^{๕๒} กรรมที่แต่ละคนทำไม่หายไปไหน กรรมดี ย่อมส่งผลให้ได้รับความสุข ส่วนกรรมชั่วย่อมส่งผลให้ได้รับความทุกข์ไม่มีใครหลีกเลี่ยงได้ เมื่อทราบถึงสถานที่ที่รอรับแล้ว ก็ควรทราบถึงการทำใจเมื่อความตายใกล้จะมาถึง ว่าเราสามารถทำใจได้อย่างไร ซึ่งจะได้อีกต่อไป

^{๕๐} อก.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๖/๖๙.

^{๕๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๒-๑๐๒๘/๖๗๐-๖๗๔.

^{๕๒} อก.ทสก. (ไทย) ๒๔/๔๘/๑๐๔.

๓.๔ การทำใจเมื่อความตายใกล้เข้ามา

ชีวิตคนเรา มีสิ่งที่กำหนดไม่ได้อยู่ ๕ อย่าง คือ อายุ กำหนดไม่ได้ว่าเรามีอายุเท่านี้จะตาย ความเจ็บป่วย กำหนดไม่ได้ว่าเราจะเจ็บป่วยไม่สบายเป็นโรคอะไร กาลเวลา กำหนดไม่ได้ว่าเราจะตายเวลาไหน ขณะใด วันไหน เดือนไหน ปีไหน สถานที่ตาย กำหนดไม่ได้ว่า เราจะตายในบ้านหรือนอกบ้าน คดีที่ไป กำหนดไม่ได้ว่า เมื่อเราตายแล้ว เราจะไปเกิดในสุคติ เราจักไม่เกิดในทุคติ ทั้ง ๕ อย่างนี้ เรากำหนดไม่ได้

เมื่อเป็นเช่นนี้ เราก็เป็นผู้ตกอยู่ในภาวะที่มีความตายใกล้มาถึงอยู่ทุกขณะตลอดเวลา เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว เราควรทำใจไว้ ควรฝึกใจไว้ การทำใจต่อความตาย ทำให้หลายกรณี เช่น

๓.๔.๑ การทำใจต่อความตายเมื่อไปงานศพ

ในชีวิตประจำวัน ชีวิตคนเราควรมีโอกาสทำใจต่อความตายบ้าง จะมากหรือน้อยก็ตาม ก็แล้วแต่ความสามารถของแต่ละบุคคลในประเทศไทยของเรามี ประเพณีการบำเพ็ญกุศล เนื่องจากการวาระของญาติมิตรอันเป็นที่รัก ที่เคารพ ซึ่งงานบำเพ็ญกุศลสำหรับร่างกายนี้อายุ (มตกสรีระ) นี้ สำหรับญาติมิตรทั้งหลายผู้ร่วมกันบำเพ็ญ เพื่ออุทิศกุศลให้แก่ผู้วายชนม์ แม้ว่าในขณะนั้น จะถูกความวิปริตโสกาตารุ ท่วมทับเหลือประมาณ เมื่อระลึกถึงผู้ตายทำให้กุศลที่บำเพ็ญนั้น มีกำลังลดทอนลง แต่เมื่อญาติมิตรผู้ยังมีชีวิตอยู่กลับคิดใช้ความตายของญาติ หรือของมิตรสหายที่รักใคร่ มาสร้างประโยชน์อันยิ่งใหญ่ต่อตนเองให้มากกว่าการเป็นเจ้าภาพ หรือแม้หากเป็นเจ้าภาพร่วมบำเพ็ญกุศลทักษิณาด้วยก็ตาม แล้วหวนระลึกถึงตนเองว่า ในวันหนึ่งข้างหน้านี้ ตนจะต้องตายจากไปเช่นเดียวกัน เพียงชั่วระยะเวลาที่อยู่ในงานบำเพ็ญกุศลหรือร่วมทำกุศลทุกประเภทที่ปรารถนาถึงผู้วายชนม์ในทุกครั้งที่โอกาสอำนวย และเมื่อได้ระลึกถึงความตายที่จะมาถึงตนเองอยู่เนือง ๆ จิตก็จะไม่หวาดกลัวต่อความตาย ทั้งจะไม่เศร้าโศกเมื่อญาติสนิทมิตรสหายอันเป็นที่รักที่เคารพมาจากไปเพราะเหตุปัจจุบันทันด่วนอย่างฉับพลัน

๓.๔.๒ การทำใจเมื่อได้พบเห็นคนตาย

เมื่อเราได้พบเห็นคนตาย หรือศพ อย่าเข้าใจเองว่า เขาไปดีแล้ว หรือคนที่ตายนี้เป็นสุขแล้วเราเสียอีกที่ยังเป็นทุกข์อยู่รำไป การเข้าใจเช่นนี้เป็นความคิดที่ผิด เพราะการเวียนว่ายตายเกิด เราไม่รู้ว่าเขาจะไปดี(สุคติ) อย่างที่เราคิดหรือเปล่า เพราะคิดเป็นสิ่งที่เรากำหนดไม่ได้ ไม่มีใครรู้ นอกจากพระอรหันต์ ที่รู้ถึงจิตและการอุบัติของสัตว์ทั้งหลายได้

ดังนั้น เมื่อเราเจอคนตาย ขอให้ระลึกว่า ความตายเป็นของคู่กับชีวิตคนเรา ขอให้พิจารณาแล้วเตือนตนว่า เมื่อคนเราเกิดมาแล้ว ก็ต้องคำพิพากษาว่าเราเป็นนักโทษประหาร

ต้องถึงความตายด้วยการ ถูกประหาร ในเวลาใดเวลาหนึ่ง วันใดวันหนึ่ง ณ สถานที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งการถูกประหารนี้ ไม่ได้กำหนดวันไว้ชัดว่า จะเป็นเวลาไหน ณ สถานที่ไหน จะตายอย่างไร แต่คนเราต้องตายแน่นอน

ความตายเป็นของแน่นอน เป็นสิ่งที่เราควรกำหนดจิตของเราไว้ แล้วให้ยอมรับความจริงของชีวิต คือยอมรับความแน่นอนที่ว่า เราต้องตายแน่นอน และยอมรับความไม่แน่นอนว่า เราจะตายที่ไหน จะตายเมื่อไหร่ และจะตายอย่างไรเมื่อเรายอมรับได้เช่นนี้แล้วก็จะเป็นการเตรียมใจของเราให้ พร้อมทั้งจะยอมรับสภาพ การณ์ของความตายที่จะมาเยือน ทั้งได้รู้ชัดด้วยตนเองว่า ความตายเป็นเรื่องธรรมดาของชีวิต ทุกคนต้องตาย คนเราไม่ว่าจะอยู่ในวาระไหน ในเพศไหน อายุเท่าไร อาชีพอะไร ก็ต้องพบกับความตายทั้งนั้นเหมือนกับใบไม้ที่ร่วงหล่น ใบแก่ก็ร่วง ใบเขียวก็ร่วง หรือแม้แต่ใบอ่อนก็ร่วงเหมือนกัน ยามเมื่อต้องพายุ ใบไม้ร่วงหล่นได้ทุกชนิดฉันใด ชีวิตคนก็ฉันนั้น

ความตาย แม้บางคนพยายามที่จะหนีจากมัน แต่ก็หนีไม่พ้น ทำอย่างไรก็หนีความตายไปไม่ได้ เมื่อเราหนีจากมันไม่ได้ เราก็ต้องเจอกับมัน ดังนั้นเมื่อเราต้องเจอกับมัน ก็จงพยายามทำความตายให้เป็นมิตร ทำความตายให้เป็นสหายสนิท เป็นมิตรใกล้ชิดกับมัน หมั่นระลึกถึงบ่อย ๆ จนเป็นนิสัยก็จะได้รับประโยชน์

โดยทั่วไป ความตาย คนทั้งหลายมักจะเข้าใจว่า ความตายนี้เป็นสิ่งไม่ดี เป็นเรื่องของความเศร้าโศกเสียใจ แล้วไม่พยายามพูดถึงมัน ไม่พยายามระลึกนึกถึงความตายเลย เพราะทำให้จิตใจห่อเหี่ยว ดังนั้น เมื่อความตายมาเยือน ก็เกิดความประหวั่นพรั่นพรึง ไม่รู้จะทำอะไร ทำอะไรไม่ถูก ขาดสติ จึงร้องไห้ คร่ำครวญต่าง ๆ นานา คนที่ตกอยู่ในภาวะเช่นนี้นับว่าประมาท เมื่อรู้อย่างนี้แล้ว เราไม่ควรประมาท ควรที่จะรู้กฎธรรมดาแห่งชีวิต แล้วเตรียมพร้อมยอมรับความตายที่มาเยือนด้วยสติและปัญญาของตน หากระลึกนึกถึงความตายเช่นนี้ได้เป็นประจำ จะได้รับประโยชน์มากมาย เช่น ระคะความกำหนดที่มีอยู่กับบรรเทาหลง ในแต่ละวัน เมื่อระลึกนึกถึงความตาย ร่างกายที่เห็นว่าสวยงาม ก็จะเข้าใจความจริงว่า ร่างกายของเราไม่สวยไม่งาม ร่างกายเป็นไปตามธรรมชาติ มันถึงความเปลี่ยนแปลงไปกลายเป็นเฒ่าเห็บ เมื่อเราเข้าใจความจริงเช่นนี้ ความกำหนดหลงไหลในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสในร่างกายของเราก็ตาม ของคนอื่นก็ตาม ก็จะบรรเทาหลงได้ ธรรมดาคนเราไม่ยอมนึกถึงความตาย จึงทำให้เกิดการปรุงแต่งร่างกายว่าสวยงามตามที่เรานึกเอาเองแล้วเกิดความกำหนดขึ้นมา

แม้ความโลภที่มีอยู่ ก็จะบรรเทาเบาบางลง เพราะคนเราไม่ยอมนึกถึงความตาย จึงทำให้เราประมาทตั้งใจที่จะแสวงหาทรัพย์สมบัติอย่างมากมาย เห็นว่าทรัพย์สมบัติเป็นสิ่งที่ควร

แสวงหาให้ได้มากที่สุด กอบโกยมาไว้ที่ตนอยู่ตลอดเวลา เมื่อแสวงหาทรัพย์สมบัติมาได้แล้ว ก็หวงแหนห่วงใย คอยระวังรักษาดูแลมิให้สูญหายไป ต้องคอยห่วงกังวลอยู่ตลอดเวลา ก่อให้เกิดความเหนื่อยอย่างไม่มีวันจบสิ้น ความจริงเมื่อตายแล้วไม่มีทรัพย์อะไรเลยที่จะติดตามไปได้เลย นอกจากบุญและบาปที่ได้กระทำไว้เท่านั้นเอง ดังพระคัมภีร์ อังในพุทธทาสภิกขุ ที่ได้แต่งคำประพันธ์ เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจไว้ว่า

ยศและลาภหาไปไม่ได้แน่	คงเหลือแต่ต้นทุนบุญกุศล
ทรัพย์สมบัติทิ้งไว้ให้ปวงชน	แม้ร่างตนเขายังเอาไปเผาไฟ
เมื่อเจ้ามามีอะไรมาด้วยเจ้า	เจ้าจะเอาแต่สุขสนุกโฉน
เมื่อเจ้ามามีอะไรเล่าจะเอาอะไร	เจ้าก็ไปมือเปล่าเหมือนเจ้ามา ^{๕๓}

แม้ความโกรธที่มีอยู่ ก็จะบรรเทาเบาบางลงได้ ธรรมดาคนเราเมื่อไม่ระลึกรู้ถึงความตาย ทั้งยังมีความโลภอยู่ ความโกรธที่ใคร ๆ มาทำให้ไม่พอใจ หรือมีใคร ๆ มาขัดผลประโยชน์ที่จะพึงได้ ก็เกิดขึ้นดุจดั่งไก่ทั้งหลายที่เมื่ออยู่ในกรง ที่กำลังรอเชือด แต่ละตัวไม่ได้นึกถึงความตายของแต่ละตัวเลย จึงพากันจิกทะเลาะกันอยู่ในกรงนั่นเอง หากไม่รู้ว่ามีอีกไม่นานแต่ละตัวก็ต้องถูกนำไปเชือดแล้ว ต้องตายเหมือนกันทั้งนั้น ไก่ทั้งหลายเป็นเช่นนั้น คนเราก็ก็นั่น แต่เมื่อระลึกรู้ถึงความตาย เป็นประจำ ก็จะเข้าใจความจริงที่ว่า เรามีชีวิตอยู่ในโลกนี้ไม่นานเลย ไม่ถึงร้อยปีก็ตายจากกันแล้ว เราจะโกรธเคืองผู้อื่นไปทำไมกัน เราควรใช้เวลาที่มีอยู่สร้างมิตรไมตรีกับคนอื่นดีกว่า เพราะการสร้างมิตรไมตรีกับผู้อื่น ทำให้ชีวิตมีความสุขดีกว่าสร้างความโกรธเคืองให้มีต่อกัน ส่วนการสร้างความโกรธเคืองต่อผู้อื่นทำให้ชีวิตขาดความสุข ดังนั้นเมื่อยังมีชีวิตอยู่จงสร้างมิตรไมตรีกับผู้อื่น พร้อมกับระลึกรู้ถึงความตายตั้งแต่วันนี้ไปแล้วรีบให้อภัยกัน คินดีกันเสียแต่บัดนี้ไป เพื่อให้ชีวิตที่เหลืออยู่มีความสุข และต้องตายจากกันในอนาคต จะได้ช่วยเหลือเกื้อกูลกันต่อไป

แม้ความหลงที่มีอยู่ ก็จะบรรเทาเบาบางลงได้ เมื่อระลึกรู้ถึงความตาย ธรรมดาคนเรามักหลงตัวเองว่าดีกว่าผู้อื่นเสมอ ร่ำรวยกว่าผู้อื่นดีกว่าคนอื่น รู้มากกว่าผู้อื่น หรือหลงตนว่ายังหนุ่มยังสาวอยู่ยังมีร่างกายแข็งแรง ไม่แก่ง่ายหรือยังไม่ตายหรือ บางคนหลงมากยิ่งขึ้น เมื่อแต่งงาน ก็หลงเมีย จึงลืมระลึกถึงพ่อแม่ของเราที่มีความดีเลี้ยงดูเรามาจนโต แล้วไม่ตอบแทนคุณ ด้วยการเลี้ยงดูท่านตอบปล่อยให้ท่านทั้งสองอดอยาก

สรุป คนเรามีความหลงเช่นนี้ จึงควรระลึกรู้ถึงความตายเป็นประจำที่มีวาระมาทออยู่ ก็จะได้สติระลึก รู้ เลิกละความชั่ว เร่งทำความดี หมั่นให้ทาน รักษาศีล เจริญจิตภาวนา ตามกำลัง

^{๕๓} พระคัมภีร์ เมธังกูโร, อังในพุทธทาส, มรณสติกา, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธรรมสาร จำกัด, ๒๕๓๐), หน้า ๑๒.

ความสามารถที่มีอยู่ ก็จะได้ชื่อว่าไม่ประมาทในชีวิต เมื่อความตายมาเยือนแล้ว ก็จะไม่หวั่นสะดุ้งตกใจกลัว เพราะเรายึดพร้อมยอมรับความตายที่จะมาถึงตนไว้พร้อมเสร็จแล้วนั่นเอง

๓.๔.๓ การทำใจถึงความตายในเวลาเช้าและก่อนนอน

คนเราผู้ไม่ประมาทในชีวิต จึงมักระลึกนึกถึงความตาย ที่ตนเองจะต้องประสบอย่างแน่นอนในวันใดวันหนึ่ง โดยเลือกเอาเวลาเช้าและเวลาค่ำก่อนเข้านอน คือ หลังจากตื่นนอน ในเวลาอรุณ คควรทำกิจส่วนตัวมีแปรงฟัน ล้างหน้าอาบน้ำเสร็จเรียบร้อย สวมใส่เสื้อผ้าอันสบายเหมาะสมแก่ร่างกายแล้ว จึงเริ่มด้วยการจตุรปูเทียน (ถ้ามี) บูชาพระรัตนตรัย หากเป็นไปได้ควรสวดพระปริตรทั้งหมดหรือบางบทก่อน ซึ่งเป็นเหตุทำจิตใจให้สงบเป็นสมาธิ ปลอดภัยจากนิวรณ์ธรรมทั้งหลาย และเพิ่มพูนพลังจิตให้เข้มแข็งกล้าหาญด้วยวิริยะแล้ว จากนั้นจึงนั่งในอิริยาบถที่เหมาะสมแก่ร่างกายของตน ๆ ผ่อนลมหายใจเข้าออกให้เป็นไปตามธรรมชาติของจังหวะที่หายใจเข้าออก แล้วพิจารณาถึงความตายของตนที่จะต้องประสบด้วยปัญญาญาณ โดยภาวนาว่า อวสฺสํ มยา มริตพฺพํ (เราต้องตายอย่างแน่นอน) เจริญภาวนาเช่นนี้ด้วยจิตที่ตั้งมั่น ด้วยความเพียรอย่างไม่ทอดลอยด้วยปัญญาที่เห็นแจ้งกองสังขารธรรม ตามกำหนดเวลาอันเหมาะสมแก่ตน

จากนั้นควรอุทิศส่วนกุศลแก่บุรพการีชน เวรีชนเป็นต้น จากนั้นควรแผ่เมตตาไปยังสรรพสัตว์ พร้อมกับการตั้งความปรารถนาให้กุศลที่เกิดจากภาวนากรรมนี้เป็นปัจจัยแก่การพ้นทุกข์ เข้าถึงสันติสุขคือ พระนิพพาน แล้วจึงควรผ่อนร่างกายด้วยการเดินจงกรมอย่างตั้งใจแล้วจึงเริ่มทำภารกิจอื่น ๆ เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ อย่างสุขสบายตามอัธยาศัย ทั้งในปัจจุบันและในอนาคต สืบไป ตลอดเวลาในช่วงวันแล้ว และเวลาก่อนนอน เมื่อทำกิจทุกอย่างพร้อม ในเวลาปฐมยาม (ช่วงเวลา ๑๘.๐๐-๒๒.๐๐ น.) เมื่อเตรียมตัวจะเข้านอนควรใช้เวลาในช่วงนี้นั่งพิจารณา ทบทวนถึงการกระทำทางกาย ที่เรียกว่ากายกรรม ทางวาจาที่เรียกว่าวจีกรรม และทางใจที่เรียกว่า มโนกรรมที่ผ่านมาในช่วงวันนั้น จากนั้นจตุรปูเทียน (ถ้ามี) บูชาพระรัตนตรัยเป็นต้นแล้วเริ่มการภาวนาเช่นเดียวกับที่ทำในตอนเช้าทุกประการ

เมื่อทำอยู่อย่างนี้เนื่อง ๆ จะเกิดความไม่ประมาทหมัวเมาในวัยว่า เรายังเป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นสาว เรายังอยู่ในโลกมนุษย์นี้อีกนานทั้งยังทำให้เกิดสติสัมปชัญญะ เห็นความตายเป็นเรื่องธรรมดา ที่สัตว์ทั้งหลายต้องประสบอย่างแน่นอนแล้วชวนช่วยในการบำเพ็ญกุศลต่างๆ ทั้งที่เป็นวิภูษกุศล (กุศลที่เป็นเหตุให้เวียนว่ายตายเกิด) และวิวิภูษกุศล (กุศลที่ไม่เป็นเหตุให้เวียนว่ายตายเกิด) อันเป็นปัจจัยแก่การบรรลุมรรคผลนิพพาน เข้าถึงความพ้นทุกข์ คือดับเบญจขันธ์โดยไม่เกิดขึ้นอีก ต่อไป

๓.๔.๔ การทำไว้ในใจโดยแยบคายในการเจริญมรณัสสติ

ในการระลึกความตายที่เป็นมรณัสสติ วิญญาณผู้เจริญจะระลึกนึกบริการมไปเฉย ๆ ไม่ได้ จะต้องมีการทำไว้ในใจโดยแยบคายที่เรียกว่า ต้องมีโยนิโสมนสิการประกอบด้วยถ้าระลึกนึกอยู่โดยไม่มีโยนิโสมนสิการแล้ว ปัญญาที่เกี่ยวกับสังเวคะ ความสลัดใจย่อมไม่เกิดขึ้น และจะกลับเป็นโทษเกิดขึ้นด้วย ดังนั้น เมื่อระลึกนึกถึงความตายของคนที่เรารักใคร่ชอบพอแล้ว ความเศร้าโศกเสียใจจักเกิดขึ้นเมื่อระลึกนึกถึงความตายของคนที่เป็นศัตรูกับตน ความดีใจจักเกิดขึ้นเมื่อนึกถึงความตายของคนที่ไม่รักไม่ชอบใจ หรือคนที่ไม่เป็นศัตรู ก็จะรู้สึกเฉย ๆ เมื่อระลึกนึกถึงความตายของตนเอง ก็จะเกิดความกลัว ที่กล่าวมาเช่นนี้เป็นโทษที่เกิดจากการไม่มีโยนิโสมนสิการ ส่วนวิญญาณที่ระลึกนึกความตายโดยมีโยนิโสมนสิการประกอบด้วย จะระลึกถึงความตายอย่างเดียวนั้น ไม่เกี่ยวกับความตายของบุคคลจำพวกใด เมื่อระลึกนึกถึงอยู่ในความตาย อย่างเดียว ไม่เกี่ยวกับความรัก ความชัง แล้วสังเวคะ (ความสลัดใจ) ก็จะเกิดขึ้น ที่กล่าวมานี้แหละเป็นการระลึกถึงความตาย โดยมีโยนิโสมนสิการ ประกอบด้วยวิญญาณผู้ต้องการเจริญมรณัสสติ ให้ถูกต้อง และควรกำหนดพิจารณาให้ดีเป็นประจำ

ในขณะระลึกถึงความตาย (มรณัสสติ) นี้ ผู้เจริญต้องมีคุณลักษณะ ๓ อย่าง คือ (๑) สติ คือความระลึกได้ นึกได้ ความไม่เพเลอ การกุ่มจิตไว้กับสิ่งที่เกี่ยวข้อง (๒) สังเวคะ คือความรู้รู้สึกสลัดใจที่ทำให้คิดได้ ทำให้จิตใจหันมานึกถึงสิ่งที่ตั้งงาม เกิดความไม่ประมาท เพียรพยายามทำสิ่งที่เบญจกุศล (๓) ญาณ คือความรู้เท่าทันธรรมชาติตามความเป็นจริง ดังที่เคยกล่าวไว้ จึงจะได้ผล เพราะเหตุว่า ถ้าระลึกถึงความตายของคนรัก ก็จะทำให้เกิดความเศร้าโศก ถ้าระลึกถึงความตายของคนที่ไม่เกลียดชัง ก็จะทำให้เกิดความดีใจ ถ้าระลึกถึงความตายของคนกลาง ๆ ไม่รักและไม่เกลียดชัง ก็จะเกิดความรู้สึกละเฉย ๆ

เมื่อได้วิธีระลึกถึงความตายดังกล่าวมาแล้วแล้วควรทำจิตพิจารณาโดยแยบคายด้วยดี หากเราระลึก นึกถึงความตายโดยไม่แยบคาย ไม่มีอุบายวิธีแล้ว การระลึกนึกถึงความตายในบางครั้งบางคราวก็ก่อให้เกิดโทษได้ เช่น เมื่อระลึกนึกถึงความตายของคนที่เรารัก หากขาดสติ เราก็จะมีความทุกข์ มีความเศร้าโศกเสียใจตามมาดุจดั่งพ่อแม่ระลึกถึงความตายของลูกสุดที่รัก ฉะนั้น หรือเมื่อเราระลึกนึกถึงความตายของคนที่ไม่เกลียดชัง เราก็จะเกิดความดีใจ เพราะเขาเป็นอริศัตรูของเรา ดังนั้น เมื่อจะระลึกนึกถึงความตายต้องตั้งสติให้ดี พิจารณาโดยแยบคาย หากพิจารณาไม่ดี อกุศลก็จะเกิดขึ้นได้ หรือในบางครั้งบางคราว แม้หากเราระลึกนึกถึงคนที่ไม่รักและไม่เกลียดชัง แต่เราไม่รู้จึกก็เกิดความรู้สึกละเฉย ๆ เห็นข่าวคนอื่นตายอยู่ทุกวัน จนเกิดความเคยชินทั้งเราไม่ได้กำหนดจิตพิจารณาถึงความตายที่ได้พบเห็น การพบเห็นความตายเช่นนั้น

ก็ไม่ก่อให้เกิดความสำเร็จประโยชน์ได้เลย เพราะไม่ก่อให้เกิดธรรมสังเวชได้ ดุจดั่งสัปเหร่อเห็นศพ แล้วเกิดความซาชิน การเห็นที่ไม่ก่อให้เกิดธรรมสังเวชเช่นนี้ นับว่าเปล่าประโยชน์ ดังนั้น เมื่อจะระลึกนึกถึงความตายควรตั้งใจพิจารณาโดยแยบคาย ให้พิจารณาระลึกถึงความตายของตัวเองเป็นหลัก ขอให้ตั้งสติกำหนดจิตให้ดี

อนึ่ง ขณะที่ร่างกายจิตใจของเรายังปกติดีอยู่ ควรหมั่นพิจารณาให้รู้เท่าทันเมื่อมีผัสสะมากระทบที่ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ อย่าได้มีความยึดติด อย่าได้มีความยึดมั่น ฝึกจิตใจของเราให้มีสติอยู่เสมอ แม้มีชีวิตอยู่เราก็ไม่เป็นทุกข์ เมื่อเราทำได้อย่างนี้อยู่เรื่อย ๆ จะเป็นการระลึกถึงความตายอย่างมีสติ เป็นการใช้ชีวิตที่มีอยู่อย่างเกิดประโยชน์มากที่สุดคือทั้งชีวิตไม่มีความทุกข์ และในขณะเดียวกันก็เตรียมพร้อมต้อนรับความตายในขณะเดียวกันอีกด้วย

นอกจากนี้ คนเราควรหมั่นฝึกให้มีมรณสัญญาเป็นประจำ พระพุทธเจ้าทรงพร่ำสอนให้สาวกของพระองค์เป็นมิตรกับความตาย ทรงย้ำให้นำความตายมาเป็นประโยชน์ในการดำเนินชีวิต โดยใช้ความตายเป็นเครื่องมือในการพัฒนาตนสู่ความหลุดพ้น ดังพระดำรัสว่า สัญญา (กำหนดหมาย) ๕ ที่บุคคลเจริญย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ได้แก่

- ๑) อนิจจสัญญา กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร
- ๒) อนัตตสัญญา กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง
- ๓) มรณสัญญากำหนดหมายความตายที่จะต้องมาถึงเป็นธรรมดา
- ๔) อาหาเรปฏิกูลสัญญา กำหนดหมายความปฏิกูลในอาหาร
- ๕) สัพพโลเกอนภริตติสัญญา กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง หรือดังคำว่า ธรรม ๕^{๕๔}

บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อกายกำหนดเพือนิพพานโดยส่วนเดียวอันได้แก่ (๑) พิจารณาเห็นความไม่งามในกายอยู่ (๒) กำหนดหมายความปฏิกูลในอาหาร (๓) กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง (๔) พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง (๕) เข้าไปตั้งมรณสัญญาไว้ในภายใน

จากข้อความนี้ พระพุทธองค์ทรงสอนให้คนเราไม่ปฏิเสธความตาย ทั้งให้กำหนดหมายยอมรับความตายอยู่เสมอเปรียบเสมือนการปรับทัศนคติที่ดีต่อความตาย โดยให้ตระหนักรู้ว่าความตายเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา ดังคำว่า ภูพิงกัตเตวาก็ได้ เพราะการถูกงูกัดเป็นต้น เราก็จะตาย เป็นต้น ดังนั้น คนเราจึงควรดำเนินชีวิตให้รู้เท่าทันธรรมชาติที่มีภาวะเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป ตามกฎไตรลักษณ์ หากคนเรามีมรณสัญญาอยู่เช่นนี้ ก็จะทำให้จิตไม่หลงติดในกามคุณ ดังคำว่า ถ้าคนเรา

^{๕๔} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๖๙/๑๑๗.

มีใจที่อบรมแล้วด้วยมรณสัญญาอยู่โดยมาก จิตย่อมหดกลับ งอกกลับ หมุนกลับ ไม่ออกไปรับความติดใจในชีวิต^{๕๕} และจะมีความพร้อมที่จะปฏิบัติตนไปสู่ความหลุดพ้น ถึงความสิ้นอาสวะ ดังคำว่า ผู้ตั้งมรณสัญญาไว้ภายในบ่อย ๆ จะบรรลุความสิ้นอาสวะได้^{๕๖}

สรุป การพิจารณามรณสัญญาเช่นนี้ เป็นการตายก่อนตายคนเราต้องทำอยู่เสมอทุกคำเข้าในขณะที่เรายังมีร่างกายและจิตใจปกติ แม้ยังไม่ถึงการแตกดับไป หากคนเราหมั่นพิจารณาให้เห็นขั้น ๕ ที่เกิดดับอยู่เสมอ ให้เห็นเป็นภาระหนัก แล้วหัดปล่อยหัดวางบ้าง ก็จะเกิดความเบาสบายใจ เมื่อความตายมาถึง เราอาจจะเกิดอุบัติเหตุ เจ็บหนัก ความตายอาจจะมาถึง ขณะที่เรายังรู้สึกตัวได้เพียงหนึ่งนาทีก่อนหรือห้านาทีเท่านั้น ขณะเช่นนั้น ควรน้อมจิตให้สละวางทุกอย่าง อย่ามีความถือมั่นยึดมั่นเลย ผีก็จิตมิให้มีความยึดมั่นในอะไรเลย เมื่อเรากำหนดละได้แบบนี้ ก็จะไม่เกิดความยึดมั่นถือมั่น ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๓.๕ การเปลี่ยนอารมณ์ให้ดี

การเปลี่ยนอารมณ์ เป็นวิธีการที่พระพุทธเจ้าเคยใช้มาแล้วในหลายกรณี แต่ที่เห็นได้ชัด ก็คือ คนที่ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่งได้ พระพุทธองค์ทรงมีพระมหากรุณาคุณอย่างมากสิ้น ได้เสด็จไปโปรดเพื่อให้สัตว์โลกมีที่พึ่ง หวังให้พ้นจากทุกข์มีความสุข

คำว่า อารมณ์ หมายถึงเครื่องยึดเหนี่ยว, ความคิดความรู้สึกที่เปลี่ยนแปลงอยู่เรื่อยๆ เช่น เดี่ยวอารมณ์ดี เดี่ยวอารมณ์ร้าย^{๕๗} หรือธรรมชาติเป็นที่มายินดีของจิต ประดุจสวนดอกไม้เป็นที่มายินดีของหมู่ชนหรือเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต ประดุจไม้เท้าเป็นที่ยึดเหนี่ยวหรือเครื่องค้ำยันของคนแก่^{๕๘} อารมณ์ในที่นี้ ได้แก่อารมณ์ ๒ ประเภท คือ อารมณ์ ๖ และอารมณ์ ๓ ซึ่งจะกล่าว ดังนี้

๓.๕.๑ อารมณ์ ๖

อารมณ์ ๖ อย่าง คือสีต่าง ๆ เสียงต่าง ๆ กลิ่นต่าง ๆ รสต่าง ๆ สัมผัสเย็นร้อนอ่อนแข็ง หย่อนตึง และสิ่งที่ใจนึกคิด อารมณ์ทั้ง ๖ นี้สามารถเกิดได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ และในชีวิตของเราสามารถสร้างอารมณ์ที่ดีให้เกิดขึ้นได้

^{๕๕} อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๔๙/๗๗.

^{๕๖} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๐/๑๑๘.

^{๕๗} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘), หน้า ๙๔๓.

^{๕๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และ ปริเฉทที่ ๗ หลักสูตรจุฬอาภิธรรมิกะโท, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐). หน้า ๓๗-๓๘.

ถ้าเรารู้ว่า เรามีอารมณ์เป็นอย่างไรในขณะนี้ ถ้าอารมณ์ยังไม่แจ่มใสก็ใคร่ครวญว่ามาจากสาเหตุอะไร แต่ถ้ารู้ว่า เรามีอารมณ์เริ่มจะแจ่มใส พอแจ่มใสอยู่บ้าง หรือแจ่มใสอย่างมาก ก็คงอยู่กับสิ่งนั้น ๆ เป็นประจำจนอารมณ์ดี ถ้าอยากให้อารมณ์ดีก็จงหมั่นฝึกให้อารมณ์ของเราคุ้นเคยกับสิ่งเหล่านั้นบ่อย ๆ หากยังไม่ดีขึ้น จงกลับมาทบทวนว่า สิ่งใดบ้าง ที่เรายังบกพร่องอยู่ และเสริมส่วนที่บกพร่องให้สมบูรณ์ แล้วฝึกลงทำบ่อย ๆ ทำเป็นประจำ ตามหลักที่ว่า อาตปปี สัมปชานโน สติมา^{๕๙} คือมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอดความได้ว่า ทำไม่หยุด รู้สึก ระลึกตามถึงสิ่งนั้น ๆ ตามที่เป็นจริง

เมื่อเราหัดทำแล้ว หมั่นฝึกตนให้เป็นคนอารมณ์ดี สิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้ ไม่ได้เลวร้ายอย่างที่คิดเลย แม้แต่สิ่งที่ไม่ดี เราอยากจะเป็นคนอารมณ์ดี ก็สามารถมองให้เห็นสิ่งนั้นเป็นสิ่งที่ได้ เช่น เห็นสถานที่สกปรก ก็มีโยนิโสมนสิการ (ใส่ใจใคร่ครวญอย่างถี่ถ้วน) ว่า ที่นี้สกปรกเพราะขาดการทำความสะอาดนั่นเอง ถ้าเราได้ออกาสแล้วจะทำให้สะอาดเลย เช่น ศาลาหลังนี้ มีคนใช้กันมากเกิดสบายใจที่เห็นคนนั่งพื้นที่สะอาด หรือเห็นรถชนกันตั้งจิตโดยแยบคายว่า นั่นเป็นกรรมของสัตว์โลก สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม ถ้าเราซักรถอย่าได้ประมาทเช่นนี้เลย และควรหมั่นเลือกมองรูปที่ดีต่าง ๆ อาจจะเป็นแม่น้ำ ป่าไม้ วัฒนาอาราม พระพุทธรูป ดอกไม้ สวนหย่อม เป็นต้น

ฟังเสียงคำ หรือเสียงรถเกิดอุบัติเหตุชนกันดังสนั่นก็ตั้งจิตไว้โดยแยบคายว่า เราเคยไปด่าเขาไว้ เขาจึงมาด่าตอบ เราจะไม่ทำกรรมเช่นนั้นต่ออีก หรือรถเกิดอุบัติเหตุชนกัน เป็นเพราะเขาประมาท เขาเป็นไปตามกรรมของเขาแล้ว เพราะสัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม และควรหมั่นเลือกฟังเสียงที่ดีต่าง ๆ เช่น เสียงสวดมนต์เช้า-เย็นของพระสงฆ์ ฟังเสียงระฆังดัง ๆ ตามวัด เสียงลมพัดยามเย็น เสียงพระสงฆ์บรรยายธรรม เสียงไก่ขัน เสียงนกการ้อง เสียงฝนตก เสียงวิทยุเปิดเพลงเบา ๆ เสียงเครื่องดนตรีบรรเลง เป็นต้น

ดมกลิ่นที่ไม่ดี เช่น กลิ่นเหม็นของซากสัตว์ต่าง ๆ กลิ่นเหม็นของขยะ ก็ตั้งจิตไว้โดยแยบคายว่า ที่เราได้กลิ่นเช่นนี้ เป็นเพราะเราเคยสังสมกรรมเช่นนี้ไว้ ความจริงกลิ่นถึงจะเหม็นอย่างไร มันก็ไม่ได้เหม็นตลอดไป เหม็นเป็นระยะ เพราะกลิ่นจะมาได้ต้องอาศัยลม ถ้าลมไม่พัดกลิ่นก็โชยมาไม่ได้ ซากสัตว์ที่มตายอยู่นี้ ช่างน่าสงสารเหลือเกิน เขาคงทำกรรมไม่ดีไว้ จึงได้มตายอย่างไรคนเลี้ยวแล เขาไปตามกรรมของเขาแล้ว และควรหมั่นเลือกดมกลิ่นที่ดี เช่น กลิ่นหอมของดอกไม้ ได้กลิ่นธูปเทียนตอนบูชาพระ กลิ่นน้ำหอมตามร่างกาย กลิ่นหอมของขนม กลิ่นหอมของอาหาร เป็นต้น

^{๕๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

ลิ้มรสที่ไม่ดี คือกินอาหารที่ไม่อร่อย ก็ตั้งใจไว้โดยแบายคายว่า ที่เราได้รับรสอาหาร เช่นนี้ เป็นเพราะเราเคยสั่งสมกรรมเช่นนี้ไว้ เคยให้ของที่ไม่ดีกับผู้อื่นไว้ เคยสร้างเหตุไว้ไม่ดี ความจริงแล้ว อาหารถึงจะเป็นรสอาหารไม่ดี แต่ก็ทำให้เราอิ่มท้องได้เหมือนกัน ให้กำลังแก่ร่างกายได้เหมือนกัน และควรหมั่นเลือกลิ้มรสที่ดีต่าง ๆ เช่น รสอาหารของแม่บ้าน รสน้ำดื่ม รสของผลไม้ รสของธรรม อ่านหนังสือธรรมะ เป็นต้น

สัมผัสที่ไม่ดี คือเมื่อเข้าไปสัมผัสกับสิ่งที่เกี่ยวข้องแล้วก็รู้สึกวุ่นวายร้อนจัด อาทิเช่น บ้านที่อยู่อาศัย เสื้อผ้าตัวนี้สวมใส่แล้วรู้สึกหยาบแข็งกระด้างตึงใส่แล้วรู้สึกไม่สบายเลย ถึงร่างกายของเรา ในเวลาดูแลไม่ค่อยดี จะรู้สึกวุ่นวายร่างกายจะหย่อนยานไปหมด เช่น หนังตาหย่อน หรือคนเป็นไข้ไม่สบาย ก็จะมีหน้าตาซีดเซียว ก็ตั้งใจไว้โดยแบายคายว่า ที่เราได้สัมผัสเช่นนี้ เป็นเพราะเราเคยสั่งสมกรรมเช่นนี้ไว้ ความจริง เราถึงจะสวมใส่เสื้อผ้าชนิดนี้ แม้ราคาจะไม่แพงก็ตาม แต่เสื้อตัวนี้ก็สามารถป้องกันความร้อนหนาวได้ เมื่อเรามีเงินแล้ว โอกาสก็จะหาซื้อเสื้อที่มีสัมผัสที่นุ่มกว่านี้ หรือแม้แต่การที่เราเข้าบ้านแล้ว มีความรู้สึกวุ่นวายร้อนเหลือเกิน เหตุที่เราอยู่ในสภาพบ้านเช่นนี้ คงเป็นเพราะเราในชาติก่อนไม่เคยสร้างบุญเกี่ยวกับที่อยู่ที่อยู่อาศัยไว้ ต่อจากนี้ไป ถ้าเรามีโอกาสเราจะทำบุญเกี่ยวกับที่อยู่ที่อยู่อาศัยไว้บ้าง และควรหมั่นเลือกสัมผัสที่ดีต่าง ๆ เช่น อากาศตามชายทะเล ความร้อนของอาหาร ความเย็นของน้ำ ความอ่อนนุ่มของเสื้อผ้า เป็นต้น

แม้รู้สึกถึงสิ่งที่ใจนึกคิดต่าง ๆ คือรู้สึกถึงการทำความที่ไม่ดี ที่ตนเองได้กระทำไว้ในคราวเป็นเด็ก เช่นเคยยิงนกในวันหยุด การฆ่าไก่ตอนเป็นเด็ก ก็ควรตั้งใจไว้โดยแบายคายว่า การที่เรารู้สึกนึกถึงสิ่งต่าง ๆ เรื่องเช่นนี้ถ้าเราประสงค์จะให้จิตของเราคุ้นเคยกับสิ่งเหล่านี้บ่อย ๆ แล้วจะทำให้จิตของเรามีอารมณ์เศร้าหมอง กรรมชั่วกรรมไม่ดี เมื่อเราได้ทำแล้ว ย่อมให้ผลเป็นความทุกข์โดยแท้ และควรหมั่นเลือกนึกถึงสิ่งที่ดีต่าง ๆ เช่น การทำบุญถวายสังฆทาน การตักบาตรประจำวัน การบริจาคโรงศพในวันเกิด การเลี้ยงดูพ่อแม่ การได้สดมภ์ไหว้พระก่อนนอน การรักษาศีล ๕ และการรักษาศีลอุโบสถ เป็นต้น อารมณ์ต่างๆ มีอารมณ์ทางตา เป็นต้น เมื่อประสงค์จะให้มีความอารมณ์ดีตลอดเวลา จงหมั่นฝึกหรือเปลี่ยนอารมณ์อย่างมีโยนิโสมนสิการ ปรับอารมณ์ของเราให้เสพคุ้นกับสิ่งที่ดี เช่นนี้น้อย ๆ

ในเรื่องการเปลี่ยนอารมณ์นี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงทำให้เป็นตัวอย่าง เช่น เรื่องมัลลิกุลนทลิวัตถุ^{๖๐} ซึ่งเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้า เคยไปปรับเปลี่ยนอารมณ์ให้กับมาณพผู้หนึ่งซึ่งนอนรอความตายอยู่ ซึ่งขณะนั้น มัลลิกุลนทลิวัตถุกำลังนอนผินหน้าไปข้างในเรือนพระพุทธเจ้าทรงทราบว่มาณพไม่เห็นพระองค์จึงได้แปลงพระรัศมีไปวางบนหนึ่ง มาณพคิดว่า นี่แสงสว่างอะไรจึงนอนพลิกกลับมาเห็น

^{๖๐} พุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๒๐๗/๑๕๑.

พระศาสดาแล้วคิดว่า เราอาศัยบิดาเป็นอันพาลจึงไม่ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วถวายทาน หรือ ฟังธรรม ตอนนี้อยู่แต่มีมือสองข้างของเราก็กาย ไม่ไหว กิจที่ควรทำอย่างอื่นไม่มี แล้วได้ทำใจเท่านั้น ให้เลื่อมใส พระองค์ทรงทราบว่ มาณพนี้ทำให้เลื่อมใสแล้ว จึงเสด็จกลับไป พอพระพุทธเจ้า เสด็จไปลับตา มาณพนี้มีใจเลื่อมใส สิ้นลมหายใจแล้วจึงได้ไปเกิดในวิมานทองสูงประมาณ ๓๐ โยชน์ ในเทวโลก เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า คนที่กำลังจะสิ้นชีวิต ถ้าพบกับอารมณ์ที่ดี ก็อาจจะทำให้ เขาเปลี่ยนอารมณ์ที่ขุ่นมัวให้กลับเป็นอารมณ์ที่แจ่มใสได้ และเมื่อคนเรามีอารมณ์แจ่มใส ก็เป็น อันหวังได้สุดดีอย่างแน่นอน^{๖๑}

สำหรับคนที่อารมณ์ไม่ดี ทำอะไรย่อมไม่เป็นผลเลย อาจจะก่อโทษมากกว่าคุณ ถึงแม้ การกระทำนั้นจะเป็นบุญก็ตาม ดังเรื่องนางปัญจปาปา^{๖๒} เป็นตัวอย่าง ซึ่งนางทำบุญด้วยความ โกรธ จึงทำให้เกิดมาเป็นคนมีรูปร่างวิกล เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า ใครก็ตามเมื่อจะทำการอะไร แม้ จะมีอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ จงเก็บอารมณ์ที่ไม่ดีไว้ภายใน อย่าได้แสดงออกมาภายนอก เมื่อรู้ว่ ตนเองอารมณ์ไม่ดี แล้วปรับอารมณ์เสียใหม่ แต่งใจให้มีอารมณ์ดีเป็นปกติก่อน แล้วจึงค่อยทำงาน ต่อไป การทำเช่นนี้จึงจะเป็นผลดี

แม้คนที่ตายแล้ว อารมณ์ก็มีความสำคัญไม่น้อยเหมือนกัน อารมณ์ที่แสดงออกมานั้นเป็น การบ่งบอกถึงสภาพของจิตใจของผู้นั้น ในแต่ละช่วงเป็นอย่างไร อารมณ์ดี จิตใจก็ผ่องใส อารมณ์ ร้ายจิตใจก็ขุ่นมัวเศร้าหมอง ดังเรื่องญาติของพระเจ้าพิมพิสาร^{๖๓} ซึ่งเมื่อพระเจ้าพิมพิสารทำบุญแล้ว ไม่อุทิศส่วนบุญให้ก็แสดงร่างกายไม่น่าดู ผิดปกติ ทั้งน่าสยดสยองเป็นอย่างยิ่งแต่พระราชา จน พระพุทธเจ้าตรัสบอกให้พระเจ้าพิมพิสาร อุทิศบุญให้แก่เปรตเหล่านั้น^{๖๔} เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่ เปรตทั้งหลายจะแสดงอารมณ์ต่าง ๆ อันน่ากลัวในขณะที่พระเจ้าพิมพิสารยังไม่ได้ทำบุญอุทิศส่วน บุญให้ แต่ครั้นพอพระเจ้าพิมพิสารได้ทำบุญอุทิศส่วนบุญให้แล้ว อารมณ์ของเปรตเหล่านั้น ก็ได้ เปลี่ยนไปเป็นอารมณ์ที่แจ่มใส น่าดูยิ่งนัก ซึ่งเป็นผลจากการที่เปรตได้เปลี่ยนอารมณ์ คือเปลี่ยน อารมณ์ที่เศร้าหมองให้เป็นอารมณ์ที่ดี เมื่อมีอารมณ์แจ่มใสแล้ว ทั้งมีจิตอนุโมทนายินดีทานที่เห็น คนอื่นทำแล้ว ทำให้พวกเขาได้รับสิ่งที่ดี ๆ อย่างน้อยก็ทำให้เขาไม่ต้องเป็นเปรต ส่งผลให้เขาไปเกิด เป็นเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกากันทุกคน หรืออีกเรื่องหนึ่งคือเรื่องอภิขมานเปตวัตถุ^{๖๕}

^{๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๗๐/๖๒.

^{๖๒} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๘/๒๕๒.

^{๖๓} พุ.วิ. (ไทย) ๒๖/๑๔/๑๗๐.

^{๖๔} พุ.เปต.อ. (ไทย) /๑๔-๑๖/๒๖-๒๗.

^{๖๕} พุ.เปต. (ไทย) ๒๖/๓๘๗/ ๒๒๙.

สรุปได้ว่า อารมณ์ที่เปลี่ยนไปจากอารมณ์เศร้าหมองเป็นอารมณ์แจ่มใส ซึ่งเล่าไว้ว่าโกเลียะอำมาตย์ทำบุญอุทิศให้แก่เปรตผู้ฝ่ายผมทั้งหลาย ทำให้เปรตทั้งหลายพ้นทุกข์มีความสุข เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า เปรตขณะที่ยังไม่ได้รับส่วนกุศลก็มีร่างกายผอม สีหน้าของเขาบ่งบอกถึงอาการของคนที่มีความทุกข์ เป็นอารมณ์ของคนเศร้าหมอง แต่หลังจากได้รับส่วนบุญกุศลที่อำมาตย์อุทิศให้แล้ว ร่างกายที่เคยผอม สีหน้าที่บ่งบอกถึงอาการที่มีทุกข์ ได้เปลี่ยนแปลงไป กลายเป็นสีหน้าของคนที่มีสุข มีอารมณ์ผ่องใส เรื่องอารมณ์ที่กล่าวมานี้เป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไป

๓.๕.๒ อารมณ์ ๓

มีอารมณ์อีกอย่างหนึ่งซึ่งอยู่ใกล้ตัวสำหรับผู้กำลังจะตาย มีอยู่ ๓ ชนิด คือกรรมอารมณ์ นิमितอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์

กรรมอารมณ์จะเกิดขึ้นทางใจ เพราะเป็นอารมณ์ที่ระลึกถึงกรรมที่ตนได้เคยทำไว้ในอดีต อำนาจของกรรมที่ได้ทำไว้จะมีกำลังมาก และทำให้เกิดความระลึกขึ้นมาได้ คือกรรมทั้งหลายที่ตนได้ทำไว้ก่อนหน้านี้ ย่อมเกาะอยู่ในจิตของผู้ใกล้จะตาย ดังคำว่า ในสมัยนั้น บาบกรรมที่คนพาลทำ คือการประพฤติกายทุจริต การประพฤตวิจิทุจริต การประพฤตินโมทุจริตไว้ในกาลก่อน ย่อมหน่วงเหนี่ยวบังคับ ครอบงำคนพาลผู้อยู่บนตั่งบนเตียงหรือนอนบนพื้น เปรียบเหมือนเงาของยอดภูเขาใหญ่ ย่อมกั้นบังคับครอบคลุมแผ่นดินใหญ่ ในเวลาเย็นฉะนั้น^{๖๖} กรรมอารมณ์ที่เป็นฝ่ายกุศลคือการระลึกถึงทาน ศีล ภาวนา ที่เคยได้ทำมา กรรมอารมณ์ที่เป็นฝ่ายอกุศลคือการระลึกถึงบาปที่ตนได้กระทำให้ เช่น การไม่ให้สิ่งของแก่ผู้ใด การฆ่าสัตว์ เป็นต้น

กรรมนิमितอารมณ์ คือเครื่องหมายที่ใช้ประกอบการทำกรรม เช่น ปันโตที่ใช้ในการให้ทาน หรือมิดที่ใช้สังหารศัตรู กรรมนิमितอารมณ์เกิดขึ้นได้ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ แต่ส่วนมากจะเกิดขึ้นทางตาทางหูและทางใจ^{๖๗} กรรมนิमितอารมณ์ที่เป็นฝ่ายกุศลคือการระลึกถึงเครื่องหมายที่เคยได้ประกอบกรรมดีไว้ เช่น ศาลา โบสถ์ วิหาร พระพุทธรูป โรงเรียน โรงพยาบาล กรรมนิमितอารมณ์ที่เป็นฝ่ายอกุศลคือการระลึกถึงอาวุธ เครื่องดักสัตว์ มิดหรือดาบที่ใช้ในการฆ่าผู้อื่น หรือเห็นทรัพย์สินสมบัติ เช่น ไร่นาที่เคยคดโกงเขามา

คตินิมิตอารมณ์ จะเกิดขึ้นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ที่เป็นอารมณ์ปัจจุบันที่กำลังนึกอยู่อันเป็นเครื่องหมายหรือคติภพที่จะไปเกิด คตินิมิตอารมณ์ที่เป็นฝ่าย

^{๖๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘/๒๔๙.

^{๖๗} ศรัณย์ ไมตรีเวช (ดั่งตถุณ), เสียตายคนตายไม่ได้อ่าน, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดีเอ็มจี, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๔.

กุศลคือการเห็นวิมาน สวรรค์นารายณ์ เทพบุตร เทพธิดา เทพวิมานต่าง ๆ คตินิมิตตารมณ์ที่เป็นฝ่ายอกุศลคือการเห็นเปลวไฟ เหวล็ก ปารกข์ ยมบาล อีกาปากเหล็ก กระทะทองแดง ต้นไม้จ้าว อารมณ์ทั้ง ๓ นี้จะปรากฏให้เห็นสำหรับผู้ใกล้จะตาย อาจจะเป็นกรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ แต่อารมณ์เหล่านั้น เมื่อกล่าวตามหลักทางพระพุทธศาสนาเถรวาทแล้ว จะดำเนินไปตามหลักการให้ผลของกรรมประกอบด้วย ได้แก่กรรม ๔ อย่าง ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๓.๕.๓ กรรม ๔

กรรมที่สัมพันธ์กับอารมณ์ต่าง ๆ ทั้งอารมณ์ ๖ และอารมณ์ ๓ ในที่นี้จะกล่าวถึงกรรม ๔ อย่าง ได้แก่

๑. ครุกรรม กรรมหนัก หรือกรรมที่ให้ผลก่อนกรรมอื่น ๆ กรรมชนิดนี้จะปรากฏในจิตก่อนตาย กรรมหนักฝ่ายกุศลได้แก่สมบัติ ๘ กรรมหนักฝ่ายอกุศลได้แก่การฆ่าพ่อ การฆ่าแม่ การฆ่าพระอรหันต์ การทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห่อพระโลหิต และการทำลายสงฆ์ให้แตกกัน

๒. อาจิณณกรรม กรรมที่ทำเคยชิน กรรมชนิดนี้จะปรากฏในจิตของผู้ใกล้จะตายในเมื่อไม่มีครุกรรม กรรมชนิดนี้เป็นกรรมที่จะทำบ่อย ๆ จนเป็นนิสัย กรรมที่เป็นฝ่ายกุศลหรือที่เป็นฝ่ายอกุศลที่ทำบ่อย ๆ จะมีแรงมากกว่า และจะส่งผลให้ก่อน

๓. อาสันนกรรม กรรมใกล้ตาย หรือกรรมที่ทำตอนใกล้จะตาย อาสันนกรรมฝ่ายกุศลได้แก่การฟังเสียงสวดมนต์ การเห็นพระพุทธรูป การฟังธรรม การถวายทาน อาสันนกรรมฝ่ายอกุศลได้แก่การดื่มสุราอย่างขาดสติ การเห็นผิดเป็นชอบ เช่นคิดว่าการเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน หรือมีความหวงแหนในทรัพย์สมบัติ กรรมชนิดนี้จะส่งผลในเมื่อไม่มีครุกรรมและอาจิณณกรรม

๔. กตัตตากรรม กรรมสักว่าทำหรือกรรมที่ทำด้วยเจตนาที่อ่อน หรือกรรมที่ทำโดยไม่ได้มีเจตนาโดยตรง ชนิดนี้เป็นกรรมเบา จะมาปรากฏในจิตตอนใกล้จะตาย ในเมื่อไม่มีกรรมทั้งสามอย่างข้างต้นให้ผล

ในกรรมทั้ง ๔ อย่างนี้ คนที่ทำกรรมหนักมีน้อยมาก คนที่ทำอาจิณณกรรมมีเป็นจำนวนมาก กรรมชนิดนี้มีอิทธิพลต่อจิตก่อนตายอย่างยิ่ง ดังนั้นจึงควรทำแต่อาจิณณกรรมฝ่ายกุศลเถิด แต่ในบางกรณี อาจิณณกรรมที่มีโอกาสให้ผลก่อน ก็หมดโอกาสไป เพราะอาสันนกรรมมาตัดหน้าให้ผลกรรมก่อน ก็มี ดังเรื่องอาจิณณกรรมฝ่ายอกุศลซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดในทุคติภูมิ สามารถปรับเปลี่ยนให้เป็นสุคติภูมิได้ ถ้าผู้ใกล้จะตายประกอบอาสันนกรรมที่ดี ดังเรื่องพระภิกษุผู้เป็นบิดาของพระโสณเถระผู้เป็นพระอรหันต์ หรือเรื่องหญิงยากจนตั้งครุฑชาวกรุงราชคฤห์กำลังจะตาย ซึ่งมีอบายภูมิรองรับอยู่ ดังที่กล่าวแล้วในบทที่ ๒ สำหรับคนผู้ทำอาจิณณกรรมฝ่ายอกุศลไว้มาก

มีอาสนนกรรมมาช่วยให้ผลกรรมและรอดพ้นจากการไปเกิดในทุคติภูมิได้อย่างดีใจนัก เพราะอาสนนกรรมมีกำลังน้อยกว่าอาจินณกรรม เมื่อหมดกำลัง อาจินณกรรมก็ให้ผลต่อไป เปรียบเหมือนรถติดไฟแดง เมื่อไฟเขียว รถที่อยู่คันหน้าแม้มีกำลังน้อยย่อมออกก่อน แต่เมื่อผ่านไปสักพักหนึ่ง รถที่มีกำลังมากย่อมแซงหน้าไป^{๖๘} ที่เป็นเช่นนั้น เพราะอาสนนกรรมมักให้ผลก่อนแต่ในระยะสั้น เมื่อผลของอาสนนกรรมหมดลง ผลแห่งอาจินณกรรมจึงให้ผลต่อไปอีก ในกรณีเรื่องนี้หลังจากอาสนนกรรมอ่อนกำลังแล้ว เมื่ออาจินณกรรมให้ผล เขาและเธอก็ย่อมเป็นไปตามกรรม ต้องไปเกิดในอบายภูมิมีนรกเป็นต้นเมื่อทราบถึงอารมณ์และการให้ผลของกรรมมีความสัมพันธ์กันแล้ว เมื่อเราจะตาย เราจะมีลักษณะการตายที่ดีได้ไหม ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๓.๖ ลักษณะการตายที่ดี

เมื่อกล่าวตามหลักของพระพุทธศาสนาเถรวาท การตายจะมีอยู่ ๒ ลักษณะ คือ การตายที่ดีของพระอรหันต์ และการตายที่ดีของบุคคลทั่วไปจนถึงพระอนาคามี ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๓.๖.๑ การตายที่ดีของพระอรหันต์

ในการตายทั้ง ๒ อย่างนี้ สำหรับการตายที่ดีของพระอรหันต์ เป็นการตายที่ไม่มีการเกิดอีก การตายชนิดนี้เรียกว่านิพพานหรือปรินิพพานซึ่งเป็นการตายที่ดีอย่างสมบูรณ์ ในทางพระพุทธศาสนา หมายถึง การตายที่ปราศจากความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน เป็นการตายที่ดับไปไม่เหลือ ดังคำว่า ผู้สงบ เพราะก้าวล่วงความกำหนดทั้งปวงผู้สงบแล้ว ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กำเริบ ไม่ทะเยอทะยาน แม้ผู้นั้นก็ไม่มีเหตุที่ต้องเกิด เมื่อไม่เกิด จักแก่ได้อย่างไร เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร การตายที่ดีอย่างสมบูรณ์นี้จะทำให้ผู้ตาย ไม่ต้องเวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏอีกต่อไป เพราะจิตได้หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายเข้าสู่นิพพาน การตายชนิดนี้ บางรูปสามารถกำหนดรู้ล่วงหน้าได้ เช่นพระพุทธเจ้าทรงปลงพระชนมายุสังขารล่วงหน้าถึง ๓ เดือน ส่วนพระสารีบุตรก็ทูลลาไปนิพพานที่บ้านเดิม และพระมหาโมคคัลลานะก็ทูลลานิพพาน หรือพระมหาปชาบดีโคตมี ก็ทูลลานิพพานเหมือนกัน ดังนั้น การตายชนิดนี้จัดเป็นการตายที่ดีที่สุดในบรรดาของพระพุทธศาสนาเถรวาท แต่เป็นภาวะที่บุคคลทั่วไปจะเข้าถึงได้ยากนักแล ดังนั้น จึงขอกกล่าวเพียงแค่นี้

^{๖๘} วศิน อินทสระ, *หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๘), หน้า ๑๘-๑๙.

๓.๖.๒ การตายที่ดีของบุคคลทั่วไปจนถึงพระอนาคามี

สำหรับการตายที่ดีของบุคคลทั่วไปจนถึงพระอนาคามีนั้น เป็นภาวะที่จะพบเห็นได้ง่ายกว่า ก่อนอื่นขอให้ความหมายของการตายที่ดี ในที่นี้หมายถึงการตายอย่างมีสติสัมปชัญญะ ปราศจากความกระวนกระวาย และความรู้สึกทางอกุศลใดๆ ประกอบด้วยจิตที่เป็นกุศล เพื่อให้จิตมีอารมณ์ผ่องใส โดยเฉพาะจิตจิต ซึ่งจะส่งผลอันดีต่อไปยังปฏิสนธิจิตในภพภูมิถัดไป ดังพระพุทธพจน์ว่า เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สุกติเป็นอันหวังได้ หรือดังคำว่า บุคคลบางคนในโลกนี้มีจิตผ่องใส ถ้าบุคคลนี้ตายในขณะนี้ ย่อมไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๖๙} จากพระพุทธพจน์นี้สอดคล้องกับการให้ผลของกรรมในมรณาสันนิวติ ซึ่งตีความได้ว่า จิตจิตที่ผ่องใสจะส่งผลให้ไปเกิดในสุคติภูมิ ได้ชีวิตที่ดีงาม และจิตผ่องใส^{๗๐} มุ่งหมายถึงจิตเป็นใหญ่ ดังคำว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า...ถ้าคนมีใจดีก็จะพูดดีหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป^{๗๑} จิตมีอำนาจเหนือกาย การตายในลักษณะที่จิตดีงาม จึงเป็นสิ่งที่สำคัญมาก ดังนั้น การตายที่ดี ไม่ได้หมายถึงการตายที่สงบทางร่างกายเท่านั้น แม้การตายที่ร่างกายเจ็บปวดก็สามารถเป็นการตายที่ดีได้ ดังเรื่องที่ชาวอุบาสกเป็นตัวอย่าง ที่ชาวอุบาสกเจ็บป่วยเป็นไข้หนัก พระพุทธเจ้าเสด็จไปเยี่ยมถึงที่อยู่ตรัสถามถึงอาการไข้ เขาก็กราบทูลว่าข้าพระองค์ไม่สบายแทบทนไม่ได้ จะทนไม่ไหวอยู่แล้ว อาการมีแต่กำเริบ ไม่ลดลงเลย อาการมีแต่ยิ่งรุนแรงขึ้นไม่คลายลงเลย แล้วจากนั้นทรงแสดงธรรมให้อุบาสกนั้นฟัง เกี่ยวกับความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และศีลที่พระอริยะชอบใจ จึงเสด็จกลับไป เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกลับ เขาก็จากไปอย่างสงบ

จากเรื่องที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ที่ชาวอุบาสก ต้องประสบทุกข์ทางกายอย่างแสนสาหัส พอเมื่อได้ฟังธรรมแล้ว แม้ทุกข์ทางกายจะมีอยู่ แต่ทุกข์ภายใน (คือจิต) สงบลง เมื่อภาวะจิตสงบลงก็จากไปอย่างมีสติสมบุรณ์ หรือแม้เรื่องพระติสสภิกษุผู้มีร่างกายพุพองทนทุกข์ทรมานยิ่งนัก พระพุทธเจ้าเสด็จไปเยี่ยม ทรงอาบน้ำชำระร่างกายและให้นั่งนุ่งห่มผ้าที่สะอาด ตรัสกับเขาว่า ร่างกายนี้ อีกไม่นานหนอ จักเป็นของว่างเปล่า มีวิญญานไปปราศแล้ว จับนอนทับแผ่นดิน ดูก่อนไม้ที่ไร้ประโยชน์ ฉะนั้น พระติสสก็ได้กำหนดพิจารณาความตายที่จะมีแก่ตน กำหนดอาการ ๓๒ ก็ได้บรรลุธรรมแล้วนิพพาน หรือแม้เรื่องพระนางสามาวดีที่ถูกไฟคลอก ก็แสดงให้เห็นว่า แม้พระนางทรงทุกข์ทรมานอย่างมาก ขณะถูกไฟไหม้อยู่ในตึกหนักหนิไปไหนไม่ได้ พระนางพร้อมกับบริวารก็ไม่กลัวต่อความตาย ถูกไฟไหม้ร่างกายอย่างมาก แต่ด้านพระหฤทัยแล้ว พระนางไม่ประมาท ทรงมีสติเจริญกัมมัฏฐานกำหนดเวทนาที่เกิดแก่ตน เมื่อจะสิ้นชีวิต บริวารบางคนก็ได้

^{๖๙} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๔/๘.

^{๗๐} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

บรรลุลุธรรมชั้นสกิทาคามีบ้างอนาคามีบ้างพร้อมกับการหมดลมหายใจ เมื่อตายแล้วพระนางพร้อมกับบริวารก็ได้ไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

แม้การตายที่ถูกไฟคลอกนี้ ก็นับว่าเป็นการตายที่ทรมานยิ่งนัก เป็นการตายที่ไม่ดีเลยทางด้านกายภาพ แต่ทางด้านจิตใจแล้ว เรียกว่าตายอย่างมีสติทีเดียว เรื่องเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าความตายที่ดี คือความตายที่ปราศจากความเจ็บปวดทางจิตใจ มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ ถึงแม้ทางร่างกายยังมีความเจ็บปวดอยู่ก็ตาม สตินับว่าเป็นเครื่องมือที่จะนำไปสู่การตายที่ดี สามารถชักนำไปสู่ปฏิสนธิด้วยเหตุผลว่า สติเป็นเจตสิกฝ่ายกุศล รักษาจิตจากอกุศลต่าง ๆ ได้ อกุศลที่จะส่งผลก็หมดโอกาสส่งผลนำไปเกิดกุศลที่เกิดขึ้นในมรณาสันนวิถิ จะเปิดโอกาสให้กุศลได้มีโอกาสส่งผล หรือกล่าวให้ชัดว่า กุศลที่เกิดขึ้นก่อนตายจะทำหน้าที่ช่วยสนับสนุนให้มีกำลังมากขึ้นในการส่งผลให้ไปเกิดในสุคติภูมิ ดังนั้น คนเราจึงจำเป็นต้องฝึกจิตให้ชำนาญ เพราะบุคคลผู้ทำจิตให้ผ่องใส รู้เท่าทันอารมณ์ของตน บุคคลนั้นในขณะที่จะตาย จิตจะไม่เศร้าหมองมีแต่ความผ่องใส แต่ถ้าขณะที่จะตาย จิตเกิดความขุ่นมัว ไม่ผ่องใส การพยายามจะทำให้จิตมีสติสัมปชัญญะ รู้เท่าทันอารมณ์ จะสามารถกางกั้นบาปอกุศลธรรมที่จะนำไปสู่ทุกข์ได้ ด้วยเหตุที่ว่า สติคือกุศลการที่มีสติรู้เท่าทัน จึงเป็นการเปลี่ยนอารมณ์ปรับสภาพจิตที่เป็นอกุศลให้เป็นกุศล อกุศลจิตจึงหมดโอกาสในการส่งผลนำไปสู่ทุกข์ จากเรื่องราวที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่า ความเจ็บปวดเป็นทุกข์ และเวลาใกล้ตายนั้น แม้จะเป็นภาวะวิกฤตทางร่างกาย แต่สามารถเป็นโอกาสเพื่อความหลุดพ้นทางจิตใจได้ ความเจ็บปวดทางร่างกายไม่ใช่เป็นเครื่องขัดขวางการตายที่ดีแต่ในทางตรงกันข้ามสามารถใช้ความเจ็บปวดทางร่างกายนั้นเป็นเครื่องมือในการพัฒนาจิตวิญญาณ ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นตามลำดับ เมื่อทราบถึงลักษณะการตายที่ดีแล้วก็ควรทราบถึงการช่วยเหลือผู้ใกล้จะตาย ซึ่งจะกล่าวต่อไป

๓.๗ การช่วยเหลือบุคคลผู้ใกล้จะตาย

ธรรมดาคนเรา เมื่อเกิดความประมาทแล้วทำบาปกรรมต่างๆ จนลืมหำบุญกุศลที่จะเป็นที่พึ่งในกายภาคหน้า จวบจนวาระสุดท้ายของชีวิตมาถึง ก็เลยมีโอกาสดำเนินบุญกุศลน้อยเกินไปยากที่จะแก้ไขได้ทัน ในครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงตรวจดูสัตว์โลก เมื่อพบผู้เจ็บป่วยใกล้จะตาย ก็มักเสด็จไปโปรดคนเหล่านั้น แสดงธรรมโปรดเขาบ้าง ให้เขาทำใจให้เลื่อมใสบ้าง ไปช่วยเหลือและแสดงธรรมบ้าง ในบางกรณี พระพุทธองค์ทรงใช้ความตายที่กำลังจะเกิดขึ้น สร้างประโยชน์อย่างสูงสุดให้แก่ผู้จะตาย ทรงให้ผู้กำลังจะตายพบกับความตายที่ดี และในบุคคลผู้มีโอกาสจะได้บรรลุลุธรรม พระพุทธองค์ก็ทรงเปลี่ยนวิกฤตแห่งชีวิตให้เป็นโอกาสในการบรรลุมุขหมายสูงสุดของชีวิต นั่นคือความหลุดพ้น หรือการตายที่ดีอย่างสมบูรณ์ อันเป็นการตายครั้ง

สุดท้าย และสิ้นสุดการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ พระพุทธองค์ทรงวางหลักการช่วยเหลือผู้กำลังจะตายไว้หลายกรณี ดังเช่น

๓.๗.๑ สร้างศรัทธา

บุคคลที่ประมาท เป็นมิฉฉาภิกขุ จะเห็นผิดสิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ มักหลงใหลในกามสุข ยินดีในลาภ ยศ สุข สรรเสริญ เต็มไปด้วยความต้องการต่าง ๆ พระพุทธเจ้าก็ทรงเปลี่ยนความเห็นผิด(มิฉฉาภิกขุ) ของบุคคลเหล่านั้นให้เป็นความเห็นถูก (สัมมาภิกขุ) ให้เข้าใจความจริงของชีวิต ให้เห็นสัจธรรมแห่งชีวิตนั้นคือต้องตาย ปลุกฝังศรัทธาให้กับคนที่ยังไม่มีศรัทธา ที่มีศรัทธาอยู่แล้วก็เพิ่มพูนให้มีมากขึ้น ดังพระดำรัสที่ตรัสกับพระเจ้าปเสนทิโกศลผู้ยังประมาทในชีวิตว่าเมื่อขราและมรณะครอบงำอยู่ อะไรเล่าจะเป็นกิจที่พระองค์ควรกระทำนอกจากปฏิบัติธรรมให้เสมอดั้นเสมอปลายสร้างบุญกุศลเอาไว้ ภูเขาใหญ่ล้นแล้วด้วยศิลา สูงจดท้องฟ้า กลิ้งบดสัตว์มาโดยรอบทั้ง ๔ ทิศ แม่น้ำใด ขราและมรณะก็ฉนนั้น ย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย คือ พวกกษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร คนจัณทาล และคนเทชยะ ไม่เว้นใคร ๆ ว่างเลย ย่อมย่ำยีเหล่าสัตว์ทั้งสิ้น ณ ที่นั้น ไม่มียุทธภูมิสำหรับพลช้าง (พลม้า) พลรถพลเดินเท้า และไม่อาจจะเอาชนะแม้ด้วยมนตร์หรือด้วยทรัพย์ เพราะฉะนั้น บุคคลผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญา เมื่อเห็นประโยชน์ตน พึงตั้งศรัทธาไว้ในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ผู้ใดมีปกติประพฤติธรรมทางกาย ทางวาจา ทางใจ บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญผู้นั้นในโลกนี้โดยแท้ ผู้นั้นละโลกนี้ไปแล้ว ย่อมบันเทิงในสวรรค์^{๗๑}

แม้ผู้มีศรัทธาในพระรัตนตรัยอย่างไม่หวั่นไหว ดังเช่น จิตตคหบดี ในคราวหนึ่ง จิตตคหบดีป่วยหนัก มีเทวดาจำนวนมากได้มาเยี่ยมไข้ ได้กล่าวแนะนำให้ปรารถนาขอไปเกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ จิตตคหบดีตอบว่า ไม่ต้องการ เพราะไม่เที่ยง ต้องละจากไป พวกญาติมิตรสหายที่มาเยี่ยมไข้เข้าใจว่าจิตตคหบดีบ่นเพ้อเพราะพิษไข้จึงพูดปลอบใจ จิตตคหบดีจึงเล่าเรื่องให้คนเหล่านั้นฟัง แล้วสอนคนเหล่านั้นให้มีศรัทธาอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ ถึงไทยธรรมทุกอย่างในตระกูล จักเป็นของไม่แบ่งแยกกับท่านผู้มีศีล^{๗๒} จิตตคหบดีครั้งชักชวนมิตร อำมาตย์ ญาติ สาโลหิตให้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และในการบริจาคทานแล้วก็ตาย^{๗๓} เพราะฉะนั้นคนที่กำลังจะตาย สิ่งที่เหมาะสมควรกระทำก็คือการมีศรัทธาอันไม่หวั่นไหวในรัตนตรัยหรือดังเช่นหญิงฉันทาลแก่ชาวกรุงราชคฤห์^{๗๔}

^{๗๑} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๖/๑๗๑/๑๗๔.

^{๗๒} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๓๕๒/๑๖๓.

^{๗๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๒/๓๔๑-๓๔๓.

^{๗๔} ชุ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๔๔-๒๐๕/๑๑๔-๑๑๖.

โดยปกติทั่วไป คนผู้เจ็บป่วยมักรู้สึกว่าเป็นทุกข์ทรมาน เจ็บปวดตามร่างกาย และหวาดเสียดังต่อความตายที่จะมาถึง ความรู้สึกเหล่านี้จะทำให้ขาดสติ จิตตกอยู่ในภาวะหวาดกลัว เพื่อให้มีแนวทางการตาย ที่ดี ผู้ที่กำลังจะตายต้องปลุกสติให้มันขึ้นมาคิด หยุดจิตไม่ให้ปรุงแต่งความรู้สึกด้านลบต่าง ๆ ปรับจิตเปลี่ยนอารมณ์ให้ได้ อย่างน้อย ๆ เมื่อไม่มีที่พึ่งอย่างอื่น ก็ควรระลึกนึกถึงพระพุทธรูป พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณไว้ เมื่อจิตน้อมระลึกถึงพระรัตนตรัยเป็นอารมณ์เช่นนี้ จะทำให้ผู้กำลังจะตาย สนิมนึกถึงความเจ็บป่วยเป็นทุกข์ทรมานทางร่างกายที่ตนกำลังเผชิญ หรือความตายที่จะมาเยือน การระลึกถึงพระรัตนตรัยนี้จะทำให้จิตตั้งมั่นแล้วปิดโอกาสทุกดินิมิต มิให้เกิดขึ้น ทั้งเปิดโอกาสให้สุคตินิมิตปรากฏขึ้นจิตที่มีศรัทธาในพระรัตนตรัยสามารถเปลี่ยนทุกดินิมิตให้เป็นสุคตินิมิตได้ ดังเรื่องเด็กหนุ่มมัญญกณฺโฑลที่กล่าวแล้วข้างต้น พระพุทธเจ้าตรัสถึงอานิสงส์ของศรัทธาในพระรัตนตรัยคือการปิดประตูของแดนนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานและแดนเปรต^{๗๕} แล้วเปิดประตูสู่แดนสวรรค์

๓.๗.๒ สมาทานรักษาศีล

ศีลเป็นหลักมนุษยธรรมประจำโลก ศีลย่อมอำนวยประโยชน์ให้แก่ผู้รักษาเช่นเป็นที่รักของคนทั้งหลาย เมื่อตายแล้ว ก็ไปสวรรค์ ดังนั้น การรักษาศีล หรือการได้สมาทานศีล จึงมีประโยชน์ที่เห็นได้ประจักษ์ชัด ดังเรื่องโจรกลับใจ ซึ่งมีเรื่องย่อว่า นานมาแล้ว ในกาลแห่งศาสนาพระกัสสปพุทธเจ้า โจร ๕๐๐ คนถูกชาวบ้านติดตามหนีเข้าป่าไปพบภิกษุรูปหนึ่ง ให้อภัยแล้วกล่าวว่า ขอท่านจงเป็นที่พึ่งของพวกกระผมเถิด ภิกษุนั้นกล่าวตอบว่า ที่พึ่งอื่นเสมอกับศีลไม่มี พวกท่านทุกคนจงสมาทานศีล ๕ เถิด ให้ศีลแก่พวกโจรแล้วสอนว่า บัดนี้ พวกท่านเป็นผู้มีศีล ไม่ควรละเมิดศีล แม้จะต้องเสียชีวิต และไม่ควรจะโกรธใครแม้แต่น้อย โจรเหล่านั้นรับว่าสาธุ พวกชาวบ้านตามทัน จึงจับโจรเหล่านั้นทั้งหมดฆ่าเสีย เพราะทุกคนมีศีลไม่ต่างพร้อย ครั้นตายแล้วได้ไปเกิดในเทวโลก

๓.๗.๓ อบรมจิตเจริญปัญญา

การที่บุคคลมีศรัทธาและศีลแล้ว ดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาทแล้ว พระพุทธเจ้าทรงใช้โอกาสแห่งวาระสุดท้ายของชีวิต สร้างปัญญาให้กับบุคคลนั้นอันเป็นการเปลี่ยนวิกฤตให้เป็นโอกาสโดยทรงแสดงธรรม ขั้นสูง ที่จะทำให้เขาคลายความยึดมั่นถือมั่น ในวิธีการที่หลากหลาย สำหรับบุคคลใกล้ตายผู้เป็นคฤหัสถ์ ผู้ยังไม่ได้ศึกษาตามหลักศีล สมาธิ และปัญญา ก็จะช่วยเหลือด้วยการสร้างศรัทธาก่อน แล้วจึงค่อย ๆ พัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งประจักษ์ด้วยตนเอง ดังเรื่องที่ชาวอุบาสก ซึ่งมีเรื่องโดยย่อว่า ในคราวหนึ่ง ที่ชาวอุบาสก ป่วย ได้รับทุกข์ เป็นไข้หนัก พระ

^{๗๕} อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๗๖/๒๕๙-๓๐๐.

ผู้มีพระภาคเสด็จไปเยี่ยมถึงที่อยู่แล้วทรงแสดงธรรม ๔ ประการ คือ ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหว ในพระพุทเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และศีล ที่พระอริยะชอบใจแก่เขา และทรงสอนให้เจริญธรรม อันเป็นส่วนแห่งวิชา ๖ ให้ยิ่งขึ้นไปว่า ที่ชาวุ ในเรื่องนี้ ท่านจงพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงว่าไม่เที่ยง มีความหมายรู้ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเป็นทุกข์ มีความหมายรู้ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นอนัตตา มีความหมายรู้ในการละ มีความหมายรู้ในการคลายออกได้ มีความหมายรู้ในความดับ เมื่อที่ชาวุ อุบาสกราบทูลว่ามีธรรมเหล่านี้แล้ว พระองค์จึงเสด็จกลับไป ที่ชาวุอุบาสกก็ได้ถึงแก่กรรม^{๗๖}

ในการอบรมจิตเจริญปัญญานี้ แม้พระสาวกก็ได้อบรมจิตเจริญปัญญาให้กับพุทธบริษัท เหมือนกัน ดังเช่น ธัญชานิพราหมณ์ ซึ่งมีเรื่องโดยย่อว่า คราวหนึ่ง ธัญชานิพราหมณ์ ป่วย มีทุกข์ เป็นไข้หนัก พระสารีบุตรไปเยี่ยมท่านธัญชานิพราหมณ์ถึงบ้านแล้วถามอาการว่า อาการไข้ หุเลาหำใหม่ ทุกข์เวทนาค่อยลดลงบ้างไหม อาการค่อยคลายลงไม่รุนแรงไข้ไหม เขาตอบว่า พระคุณเจ้าสารีบุตร โยมแทบทนไม่ได้ จะทนไม่ไหวอยู่แล้ว อาการมีแต่กำเริบ ไม่ลดลงเลย อาการมีแต่ยิ่งรุนแรงขึ้น ไม่คลายลงเลย โยมปวดศีรษะมากดุจถูกเหล็กแหลมคมทิ่มแทงศีรษะ โยมปวดท้อง ดุจถูกคนใช้มีดแล่นเนื้อที่คมกรีดท้อง โยมรู้สึกร้อนตามร่างกายอย่างมาก ดุจถูกคนจับย่างที่ หลุมถ่านเพลิง โยมแทบทนไม่ไหว จะยังอดทนให้เป็นไปไม่ได้แล้ว ทุกขเวทนาของโยมกล้ำยิ่งนัก มีแต่กำเริบ ไม่ลดลงเลย อาการมีแต่ยิ่งรุนแรงขึ้น ไม่คลายลงเลย จากนั้น ท่านพระสารีบุตรแสดง ธรรมให้ฟังโดยถามถึงความประเสริฐของทุกคติภูมิและสุคติภูมิและถามขึ้นไปตามลำดับ โดยเริ่มจาก นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปตวิสัย มนุษย์ เทพชั้นจาตุมหาราช เทพชั้นดาวดึงส์ เทพชั้นยามา เทพชั้นดุสิต เทพชั้นนิมมานรดี เทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีและพรหมโลก จนธัญชานิพราหมณ์เห็นว่า พรหมโลกประเสริฐที่สุด จากนั้นจึงได้แสดงทางเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพรหม เมื่อท่านพระ สารีบุตรแสดงธรรมจบแล้วจากไปไม่นาน ธัญชานิพราหมณ์ก็ตายไปบังเกิดในพรหมโลก^{๗๗}

จะเห็นได้ว่า การช่วยเหลือผู้ป่วยใกล้จะตายนี้ เป็นการพัฒนาปัญญาของผู้ป่วยให้เกิด ปัญญาเป็นไปตามลำดับ ด้วยการให้เริ่มต้นนึกถึงสิ่งที่ติงาม จนจิตสงบเป็นสมาธิแล้วค่อยสร้าง ปัญญาด้วยการแสดงหลักอนิจจัง ความไม่เที่ยงแท้ของสังขาร ทุกขัง เปลี่ยนแปลงทนอยู่ในภาวะ เดิมไม่ได้ และอนัตตา สิ่งทั้งหลายไม่ใช่ตัวตนไม่มีใครควบคุมได้ เมื่อแสดงธรรมจบแล้ว แม้อุบาสก ทั้งสองจะเจ็บปวดทรมานร่างกายอยู่แต่ความเจ็บปวดทรมานใจนั้นก็ได้สงบลงแล้ว จากโลกนี้ไปอย่างมีสติ สมบูรณ์แท้

^{๗๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๙๙/๔๙๑-๔๙๓.

^{๗๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๕๐-๔๕๓/๕๖๘-๕๗๒.

สำหรับพระภิกษุ ผู้ที่ดำเนินชีวิตตามหลักไตรสิกขา ก็ทรงพัฒนาปัญญาเช่นกัน ดังเช่น พระวัคกลี ซึ่งมีเรื่องโดยย่อว่า ในคราวหนึ่ง พระวัคกลีอาพาธ ได้รับทุกข์ พระผู้มีพระภาคเสด็จไปเยี่ยมตรัสถึงอาการของไข้ว่าเป็นอย่างไรบ้าง เมื่อได้รับทราบถึงอาการไข้เป็นหนักขึ้น จึงตรัสถามว่า ไม่รำคาญทรมานทรมายบ้างหรือ เมื่อได้คำตอบว่า ข้าพระองค์รำคาญ ทรมานทรมานมาก จึงถามว่า เธอติเตียนตนเองโดยศีลได้หรือไม่ เมื่อเธอตอบว่า ตีเตียนตนเองไม่ได้โดยศีลจึงตรัสว่า แล้วเธอรำคาญทรมานทรมานไปทำไม ตรัสเตือนว่า จะมีประโยชน์อะไรด้วยร่างกายอันเปื่อยเน่าที่เธอเห็นอยู่นี้ ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา (ธรรมกาย) ผู้นั้นก็ชื่อว่าเห็นธรรม ความจริง เมื่อเห็นธรรมก็ชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเราก็นับว่าเห็นธรรม จากนั้น ทรงน้อมใจท่านให้อบรมเจริญปัญญาขึ้นตามลำดับโดยตรัสสอนให้พิจารณาชั้น ๕ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้วเสด็จกลับไปยังที่ประทับ^{๗๘} จิตของพระวัคกลีคล้อยตามคำสอนอยู่เช่นนี้ เมื่อความตายมาถึง พระวัคกลีแม้จะเจ็บปวดด้วยทางร่างกาย แต่จิตผ่องใส สงบและนิพพานในที่สุด

ในกรณีของพระวัคกลีนี้ แสดงให้เห็นว่า พระพุทธองค์ทรงมีพระกรุณาคุณเพื่อช่วยเหลือให้พ้นจากความทุกข์ ทรงสอนไม่ให้ความยึดมั่นถือมั่นในร่างกาย อันจะเป็นวิธิตลายความเจ็บปวดทรมานทางร่างกายลง เมื่อท่านพระวัคกลีมีความเจ็บปวดทางร่างกายลดลง ก็ทรงแสดงหลักไตรลักษณ์ของสรรพสิ่งว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน จนในที่สุด พระวัคกลีก็เกิดปัญญา รู้แจ้งเห็นจริงถึงความสิ้นอาสวะแล้วปรินิพพาน

จากตัวอย่างที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่า ร่างกายนี้ไม่ใช่สิ่งที่น่าปรารถนาไม่มีตัวตนเลย ร่างกายที่เจ็บป่วยอยู่เหนือการควบคุมของผู้เป็นเจ้าของ บังคับบัญชาไม่ได้ ร่างกายนี้เป็นเพียงองค์ประกอบของชั้น ๕ เมื่อผู้กำลังจะตายเกิดปัญญารู้แจ้งถึงหลักความเป็นจริงเช่นนี้ จิตก็จะพ้นอิสระจากความทุกข์ทางร่างกาย และสุขสงบจากความยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ สามารถไปสู่ความตายที่ดี อันปราศจากความสะดุ้งกลัวและความวิตกกังวลใด ๆ นอกจากนี้ คนที่เจ็บป่วยใกล้จะตายนี้ หากในปัจจุบัน ญาติจะนำมาประยุกต์ใช้โดยนิมนต์พระสงฆ์ให้มาแสดงธรรมให้ฟังก็คงจะทำให้ผู้กำลังจะตายคลายห่วงต่าง ๆ ให้ลดลงได้ เพราะผู้ฟังธรรมจะได้รับประโยชน์ดังนี้

- ๑) ผู้ยังไม่หลุดพ้นจากสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ถ้าได้เห็นพระตถาคตในเวลาใกล้ตาย และพระองค์ทรงแสดงธรรมให้ฟัง จิตก็จะหลุดพ้นจากสังโยชน์นั้น
- ๒) ถ้าได้เห็นสาวกของพระตถาคต และท่านแสดงธรรมให้ฟัง จิตก็จะหลุดพ้นจากสังโยชน์นั้น
- ๓) ถ้าตรัสกรองพิจารณาธรรมตามที่ได้สดับได้เรียนมา จิตก็จะหลุดพ้นจากสังโยชน์นั้น

^{๗๘} ส.ช.อ. (ไทย) ๒/๘๗/๓๔๓.

๔) ผู้หลุดพ้นจากสังโยชน์เบื้องต้นแล้ว แต่จิตยังไม่แนบไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิกิเลส ถ้าได้เห็นพระตถาคตในเวลาใกล้ตาย และพระองค์ทรงแสดงธรรมให้ฟัง จิตก็จะแนบไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิกิเลส

๕) ถ้าได้เห็นสาวกของพระตถาคต และท่านแสดงธรรมให้ฟัง จิตก็จะแนบไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิกิเลส

๖) ถ้าตรีกตรอง เพ่งธรรมตามที่ได้สดับได้เรียนมา จิตก็จะแนบไปในธรรมเป็นที่สิ้นอุปธิกิเลส^{๗๙}

จากข้อความข้างบนนี้ พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญในเวลาใกล้ตายอย่างยิ่ง ปัญญาที่เกิดขึ้นแก่ ผู้กำลังจะตาย จากการฟังธรรมที่พระองค์แสดง หรือพระสาวกแสดง หรือจากการที่ตรีกตรองได้เอง จะนำไปสู่ปฏิสนธิจิตที่ดี ถ้าผู้กำลังจะตายยังละสังโยชน์ ๕ ไม่ได้ ปัญญาที่เกิดขึ้นในวาระสุดท้ายนั้น ทำให้ปฏิสนธิจิตปราศจากสังโยชน์ ๕ ถ้าผู้กำลังจะตาย ละสังโยชน์ ๕ ได้แล้ว ก็จะไม่เกิดปฏิสนธิจิตอีกเลย เข้าสู่นิพพาน

สรุป การช่วยเหลือผู้ใกล้จะตายให้ถึงความตายอย่างสงบ ด้วยการทำพิธีต่าง ๆ เช่น นิมนต์พระสงฆ์มาให้คนใกล้จะตายได้เห็น ได้ทำบุญ ฟังธรรม สวดมนต์ให้ฟัง หรือการนำพระพุทธรูปมาให้ผู้กำลังจะตายได้เห็นแล้วเกิดความศรัทธาในพระรัตนตรัย พิธีต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนช่วยให้ผู้กำลังจะตายคลายความทุกข์ เกิดความสงบสุขทางจิตใจ เมื่อความตายมาเยือน ก็ทำให้ตายอย่างมีสติสัมปชัญญะปิดกั้นอกุศลมิให้เกิดขึ้นแล้วเปิดทางแก่กุศลให้เจริญเพิ่มขึ้น อันจะทำให้จุติจิตมีกุศลเป็นที่ยึดเหนี่ยว กล้าเผชิญหน้าต่อความตายด้วยความเป็นมิตร เกิดสุคตินิมิต นำพาไปสู่ปฏิสนธิจิตที่ดีในที่สุด

๓.๗.๔ นำพาให้สงบเบาใจ

ยามเมื่อคนเราเจ็บป่วย เป็นทุกข์ ไม่สบาย โดยปกติทั่วไป คนที่เจ็บป่วย จะไม่ค่อยมีความสงบสุขนัก เพราะจะมีญาติมิตรสหายและบุคคลผู้ใกล้ชิดมาเยี่ยม ดังนั้น ความสงบสุขในจิตใจ ย่อมเกิดขึ้นได้ยาก ดังนั้น ผู้ที่เป็นญาติของคนที่กำลังจะตาย อาจจะช่วยผู้ป่วยใกล้ตายได้ นั่นก็คือสร้างความสงบใจให้เกิด มีขึ้น และพยายามสร้างสิ่งที่เป็นกุศลให้ผู้กำลังจะตายได้กำหนดพิจารณา และสร้างความสงบเบาใจให้เกิดขึ้นแก่ผู้ป่วยใกล้จะตาย ด้วยวิธีต่าง ๆ ดังเช่นการพูดให้ผู้ป่วยใกล้จะตายหมดความเป็นห่วงกังวล เหมือนดัง นกุลมาตาผู้เป็นกุลสตรีที่เป็นตัวอย่างของการดูแลคนเจ็บป่วย ซึ่งมีเรื่องเล่าไว้ว่า ในคราวหนึ่ง ขณะที่สามีของนางป่วยหนักใกล้จะเสียชีวิต นางได้เข้าไปปลอบใจสามีว่า อย่าได้ห่วงใยในตัวเองและลูก ๆ เลย เพราะนางรู้จักปั้นด้าย ทอผ้า

^{๗๙} อภ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๕๖/๕๓๙-๕๔๓.

ชนสัตว์ สามารถหาเลี้ยงตนและครอบครัวได้ นางจะประพาศเครื่องครัดต่อระเบียบประเพณีไม่คิดมี
 ชายอื่น นางจะพยายามเลี้ยงดูลูกอย่างดีจะยึดมั่นในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ นางจะ
 นุ่งขาวห่มขาวบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ จะยึดมั่นในวัตรปฏิบัติทำจิตใจให้สงบภายใน ขอให้พี่ได้ยึดมั่น
 ในคุณของพระรัตนตรัยด้วยเถิด สามีนางได้ฟังการปลอบใจเช่นนั้น ความเจ็บปวดทางร่างกาย
 ได้สงบระงับโดยพลัน สามีนางคลายความเจ็บปวดทางร่างกายเพราะฟังการปลอบใจของนาง
 แล้วคลายความกระวนกระวายใจ นอนตายตาหลับ^{๘๐}

สรุปได้ว่า หากผู้ใดพบเห็นคนกำลังจะตาย มีความกระวนกระวายใจ โปรดช่วยเป็นผู้
 อนุเคราะห์ สร้างความมั่นใจแก่ผู้กำลังจะตายด้วย ก็จะทำให้ผู้นั้นคลายความเจ็บปวดลงได้ และที่
 สำคัญมาก ผู้ใกล้ชิดจะต้องเป็นผู้สงบด้วย เมื่อไปเยี่ยมแล้ว ต้องไม่ทำให้ผู้กำลังจะตายต้องห่วงใย
 ทั้งเตือนสติให้ผู้กำลังจะตายระลึกถึงสิ่งที่ดีงามไว้ อันจะเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้ผู้กำลังจะตาย
 เกิดจิตที่ดีที่สงบ พบพานแต่ความตายที่ดี

^{๘๐} อก.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๖/๔๓๖-๔๓๘.